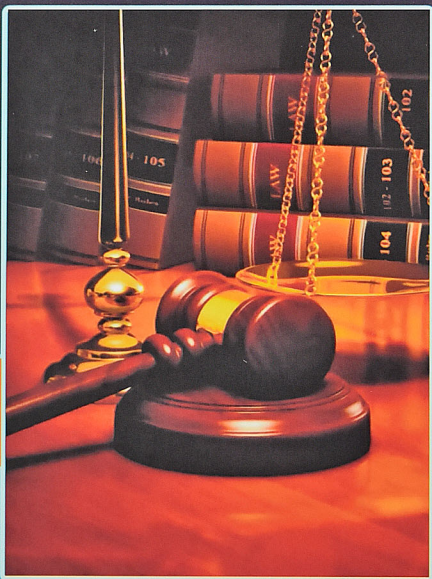

VÜQAR SƏRDAROV

MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİ

VÜQAR SƏRDAROV

**MÜLKİ HÜQUQ
MÜNASİBƏTLƏRİ**

Bakı – 2019

MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR QIYMƏTLİ VƏSAİT

Redaktor: **Elman Nəsirov**
Milli Məclisin deputatı,
Siyasi elmlər doktoru,
professor.

Vüqar Zakir oğlu Sərdarov. Mülki hüquq
münasibətləri. Bakı, "AVROPA" nəşriyyatı-2019,
170 səh.

Kitabda hüquqi dövlətdə mülki hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsindən – mülki hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətlərindən, hüquq münasibətlərinin məzmunundan, inzibati hüquqi mübahisələr, mülkiyyət hüququ və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından və mülki prosesdə vəkilin rolundan bəhs olunur.

4702060104-66
88032-2019

©V.SƏRDAROV - 2019

Ötən əsrin sonlarında SSRİ-nin süqutundan sonra dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasında həlli vacib problemlərdən ən başlıcası hüquqi dövlət quruculuğu yolunda mühüm islahatların aparılması, beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla mühüm qanunvericilik bazasının yaradılmasıdır. Çünki SSRİ-nin dağılması ictimai-siyasi quruluşu dəyişməklə yanaşı, həm də dövlətin mahiyyətini dəyişdi ki, bu da bir sıra inzibati islahatların aparılmasının zəruriliyini gündəmə gətirdi. Yeni quruluş, yeni dövlət idarəetmə sistemi həm də yeni məhkəmə-hüquq sisteminin qurulmasını tələb edirdi. Bu sahədə vacib məsələlərdən biri də dövlət orqanları ilə vətəndaş cəmiyyəti arasındakı münasibətlərin qanunla tənzimlənməsi, inzibati və məhkəmə islahatlarının aparılması, sovet idarəetmə sistemindəki "inzibati dövlət konsepsiyası"nın əvəzinə "hüquqi dövlət konsepsiyası"nın yaradılması idi. Müvafiq hüquqi təsir mexanizmlərinin yaradılmasına ehtiyac duyulurdu. Bürokratik asılılığın və iyerarxik təciliyin aradan qaldırılaraq əvəzində dövlət orqanlarının fəaliyyətinin demokratik norma və mexanizmlərinin yaradılmasına, təşkilati çevikliyin artırılmasına,

dövlət orqanlarının funksiya və səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinə və bütün bunlarla yanaşı dövlət orqanları ilə vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərinin yeni mexanizmlərinin hazırlanmasına ehtiyac vardı.

SSRİ-dən təkcə iqtisadi problemlər miras qalmamışdı, sovet sistemində mövcud olan məhkəmə-hüquq sistemi hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiə mexanizminin yaradılmasına imkan vermirdi. Mövcud olan bürokratik əngəllər azad və müstəqil məhkəmə sisteminin formalaşdırılmasına, digər hüquqi mexanizmlərin normal fəaliyyətinə mane olurdu. Hüquqi dövlət quruculuğu isə məhkəmə-hüquq sistemində əsaslı islahatların həyata keçirilməsini zəruri edir, bu istiqamətdə yeni konsepsiyasının yaradılması zəruriyyətini ortaya çıxarırdı.

Ədalət, azadlıq və bərabərlik ideyaları əsasında yaradılmış hüquq normalarının bərqərar olduğu hüquqi dövlətdə vətəndaşlar, dövlət orqanları və səlahiyyətli şəxslər ümumdövlət maraqlarının təmin edilməsi şərti ilə fərdin hüquq və azadlıqlarının reallaşması üçün fəaliyyət göstərir.

Ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğunun əsası Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə qoyulub. Bundan sonra insan və vətən-

daş hüquq və azadlıqlarına dair bir sıra qanunlar qəbul olundu.

Təcrübəli hüquq-mühafizə işçisi kimi tanınan **Vüqar Sərdarovun** "Mülki hüquq münasibətləri" adlı bu kitabında son illərdə ölkəmizdə məhz bu istiqamətdə həyata keçirilən işlərdən ətraflı bəhs olunur. Adından da göründüyü kimi, bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin mühüm sahələrindən birini təşkil edən mülki hüquqdan bəhs edən kitabda əsasən mülki hüquq münasibətlərindən, bu sahədəki qanunvericilikdən söhbət açılır, hüquqi dövlətdə mülki hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsindən – mülki hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətlərindən, hüquq münasibətlərinin məzmunundan, inzibati hüquqi mübahisələr, mülkiyyət hüququ və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından və mülki prosesdə vəkilin rolundan bəhs olunur. Müəllif siyasi-hüquqi fikrin mühüm institutlarından biri olan dövlət-vətəndaş münasibətlərinin çoxəsrlik tarixi olduğunu xatırladır və əsas diqqəti "vətəndaş-dövlət" münasibətlərinə yönəldir. Dünya ölkələrinin tarixi təcrübəsinə əsasən bu qənaətə gəlir ki, "dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin münasibətlərində ideal ahəngdarlıq heç vaxt mümkün olmayıb". Bunun obyektiv əsaslarının olduğunu da onunla izah edir ki, dövlət ictimai maraqların ifadəçisi olmaqla yanaşı, həm də qrup maraqlarını ifadə edir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu kitabı müəllifin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuş kitabının məntiqi davamı da saymaq olar. Və bu, həm də onu göstərir ki, polis polkovnik-leytenantı Vüqar Sərdarov təcrübəli və peşəkar polis işçisi olmaqla yanaşı, həm də hüquq sahəsində yüksək nəzəri hazırlıqlı tədqiqatçı-araşdırmaçıdır.

Kitab “Giriş” hissədən və yeddi bölmədən ibarətdir: “Hüquqi dövlətin əsas aparıcı xüsusiyyətləri”, “Hüquqi dövlətdə mülki hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi”, “Mülki hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətləri”, “Hüquq münasibətlərinin məzmunu”, “İnzibati hüquqi mübahisələr”, Mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi”, “Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları” və “Mülki prosesdə vəkilin rolu”.

Kitab hüquq-mühafizə orqanlarında və məhkəmə sistemində çalışanlar, ali hüquq təhsili alan tələbələr üçün qiymətli vəsaitdir.

*Milli Məclisin deputatı,
Mədəniyyət komitəsinin sədri,
akademik Rafael Hüseynov*

GİRİŞ

Məlumdur ki, SSRİ-də davam edən inzibati-amirlik rejimi Kommunist Partiyasının rəhbər və iş-tiqamətverici rolunu dəyişdirmiş, o, sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni, idarəçilik siyasəti problemlərini həll etmək iqtidarını itirməyə başlamışdı. Hətta XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından həyata keçirilməyə başlayan “Yenidənqurma” və digər tələsik tədbirlər də çoxmillətli Sovet dövlətini labüd iflasdan xilas edə bilmədi.

1991-ci ilin oktyabrın 18-də “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nın qəbul olunması ilə 70 il sovet imperiyasının tərkibində yaşamaq məcburiyyətində qalmış Azərbaycan xalqı özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdi.

Respublikamızı rəsmi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi və müstəqil dövlət elan edən həmin aktda, həmçinin Azərbaycan xalqının dövlət idarəetmə formasını seçmək, başqa xalqlarla münasibətlərini müəyyənləşdirmək, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını tarixi və milli ənənələrinə, ümum-

bəşəri dəyərlərə uyğun şüurmək hüququ təsbit olundu.

“Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nın 12-ci maddəsində Azərbaycan xalqının müstəqil, dünyəvi, demokratik, hüquqi və unitar dövlət yaratma yolunu tutması fikri öz əksini tapdı. Qəbul olunmuş sənəddə hakimiyyətin və bütün təbii sərvətlərin xalqa mənsubluğu, mülkiyyətin bütün formalarının bərabərliyi, vətəndaşların seçki hüququnun, habelə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının ümumi prinsipləri rəsmən elan edildi.

Müstəqillik Aktında qeyd olunurdu ki, SSRİ-nin Azərbaycan ərazisindəki bütün daşınar və daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti hesab olunur. Siyasi, iqtisadi, mədəni həyatını öz tarixi və milli ənənələrinə, ümumbəşəri dəyərlərə uyğun inkişaf etdirmək Azərbaycan xalqının ayrılmaz, inkaredilməz və bölünməz hüququdur. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə, onun qanunlarına tabe olan bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir. Siyasi hakimiyyət xalqa məxsusdur, bu suveren hakimiyyət parlament, ali icra orqanı və məhkəmələr, ümumi, birbaşa, giz-

li, bərabər səsvərmə yolu ilə seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə həyata keçirilir. Respublikanın ərazisi və sərhədləri toxunulmazdır. Təbii ehtiyatlar Azərbaycan Respublikasına məxsusdur. İqtisadi fəaliyyət bazar münasibətləri və azad sahibkarlığa əsaslanır. Qanunla müəyyənləşdirilmiş hallardan başqa, məcburi əmək qadağandır. Zəhmətkeşlərin qanunla tənzimlənmə tətilləri hüququ vardır. Konstitusiyaya Aktında vətəndaşların seçib-seçilmək, siyasi partiya və birliklər yaratmaq hüququ, respublikanı müdafiə etmək, qanunlara danışıqsız əməl etmək vəzifələri və s. təsbit olunurdu.

Bununla belə, Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməsinə baxmayaraq, dövlətçiliyin iqtisadi, siyasi, hüquqi və ideoloji əsaslarını sarsıdan bir çox sosial-mənəvi problemlər mövcud olduğundan respublikanın müstəqilliyi hələ yalnız deklarativ xarakter daşıyırdı. Azadlıq, müstəqillik ideyaları daima xalqımızın ideologiyasında öz əksini tapsa da, SSRİ kimi nəhəng bir imperiya hələ də mövcudluğunu saxlayırdı. Üstəlik respublikamızın ermənilərin Dağlıq Qarabağla bağlı məsələni ortaya atması, əsassız ərazi iddiaları ilə yaranan problemlə üz-üzə qaldığı bir vaxtda bu addımın atılması – dövlət müstəqilliyinin bəyan edilməsi müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli

bir hadisə idi. O dövrdə Qarabağ müharibəsindən başqa ölkədə digər separatçı meyillərlə çıxış edən çoxsaylı qüvvələr də var idi ki, bunların qarşısı alınmazdasa, o zaman Azərbaycan adlı bir dövlətin mövcudluğu da sual altında qalardı. Belə bir çətin dövrdə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ölkəmiz üçün önəmli bir hadisəyə çevrildi. Bu böyük şəxsiyyət hər şeydən əvvəl daxili qüvvələrin birləşdirilməsinə, separatçılıq meyillərinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş siyasət yürüdərək sabitliyi təmin etdikdən sonra, dərhal hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu işini uğurla həyata keçirməyə başladı. Xalq da bütün ümidini Heydər Əliyevə bağlamışdı.

Ölkədə real imkanlar, xalqın mentaliteti nəzərə alınmaqla demokratiya, qanunçuluq, plüralizm münasib yollar və vasitələrlə inkişaf edilməyə başladı.

1995-ci il noyabr ayının 12-də referendumla ölkəmizin ilk Əsas Qanunu qəbul olundu ki, bununla da Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğunun hüquqi, qanuni əsasları qoyuldu. Konstitusiyaya bəyan etdi: Azərbaycan xalqının və dövlətinin ən mühüm məqsədləri Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, Konstitusiyaya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edil-

məsinə nail olmaq, xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməkdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası maddələrinin üçdə bir hissəsi (158 maddədən 48-i) insan hüquqlarına və onların təminatlarına həsr edilmişdir.

Hakimiyyət bölgüsü konsepsiyasına uyğun olaraq Konstitusiyaya təsbit etdi ki, icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə mənsubdur, qanunverici hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, məhkəmə hakimiyyətini isə müstəqil məhkəmələr həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikası Prezidenti təsisatının ikili hüquqi təbiəti vardır, Ali icra hakimiyyətinin ona mənsub olması ilə yanaşı, o, birinci növbədə, Azərbaycan dövlətinin başçısıdır, Azərbaycan xalqını bütövlükdə təmsil edir və xalqın vahidliyinin rəmzidir.

Konstitusiyada məhkəmələrin müstəqilliyini təmin edən əsas prinsiplər müəyyən edilmişdi: Hakimlər müstəqildir, onlar yalnız Konstitusiyaya və qanunlara tabedirlər, səlahiyyətləri müddətində dəyişməzdirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası öl-kədə demokratik dövlət və iqtisadiyyat, vətəndaş cə-miyyəti quruculuğuna hüquqi əsas yaratdı.

Konstitusiyanı daha da demokratikləşdirmək üçün Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2002-ci il avqust ayının 24-də referendum vasitəsilə ona 39 mühüm dəyişiklik edildi.

“Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Referendum Aktı ilə 2009-cu il martın 18-də Konstitusiyanın 29 maddəsinə təklif edilən 41 əlavə və dəyişikliyin hər biri Konstitusiyada insan hüquq və azadlıqlarına təminatın gücləndirilməsini, bir sıra hüquqi normalara konstitusion statusun verilməsini nəzərdə tutmaqla bəhəm, dövlətin bu sahədə məsuliyyətini, fəaliyyət istiqamətlərini daha da artırdı və dəqiqləşdirdi. 12-ci maddəyə edilən dəyişikliyə görə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi də dövlətin ali məqsədi kimi təsdiq edildi. Bu dəyişikliklə Azərbaycan dövlətinin insan və şəxsiyyət amilinin yüksəlişinə, hər bir vətəndaşın layiqli həyat tərzinin, yaşayış səviyyəsinin təminatına yönəlmiş məqsədyönlü və ardıcıl siyasətinə konstitusion status verildi.

2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilən referendumda 29 maddəyə 39 düzəliş edilib.

Qanunların sivil dünya dövlətlərinin hüquqi dövlət quruculuğu ənənələrinə, beynəlxalq hüquq normalarına, Avropa Şurası və dünya demokratik qanunvericilik təsisatlarının tələblərinə uyğun hazırlanması üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında 1996-cı ilin fevral ayında xüsusi “Hüquqi İslahatlar Komissiyası” yaradıldı. Siyasi və iqtisadi islahatlarla əlaqədar hazırlanan hüquqi aktların insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına uyğunluğu baxımından Avropa Şurasından ekspertiza olunması respublikada demokratik cəmiyyət qurulmasına əsaslı kömək idi.

Azərbaycan Avropa Şurasının “Qanun vasitəsilə demokratiyaya doğru” Venesiya Komissiyasına assosiativ üzv qəbul olundu.

1998-ci ilin dekabr ayında Prezident Heydər Əliyev dövlət idarəetmə sistemində islahatlar üçün proqram hazırlanması haqqında fərman verdi. Xüsusi komissiya yaradıldı, dünya təcrübəsindən istifadə olunmaqla belə bir proqram hazırlandı və həyata keçirilməyə başlandı.

1998-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” fərman verdi. İnsan hüquqlarının təmin olunmasının hüquqi mexanizmi yaradılmağa başlandı. “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında”, “Dini etiqad azadlığı haqqında”, “Ölkədən getmək və ölkəyə gəlmək haqqında”, “Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında” və digər qanunlar qəbul edildi. 1998-ci ilin oktyabr ayında “Vətəndaşlıq haqqında” yeni Qanun qəbul olundu.

1998-ci il iyunun 18-də “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı” təsdiq edildi, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutu yaradıldı, beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, mütəxəssis kadrlar hazırlanması üçün əməli addımlar atıldı.

Azərbaycan Respublikası insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq konvensiyalara qoşuldu. 1998-ci il avqustun 18-də Azərbaycan hökuməti ilə BMT “İnsan hüquqları və demokratiyanın dəstəklənməsi və müdafiəsi sahəsində birgə layihə haqqında memo-

randum” imzaladılar. BMT bu sahədə Azərbaycana fəal köməklik göstərməyə başladı.

2001-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiyanı və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı protokollarını təsdiq etmək barədə Qanun və “Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanununu qəbul etdi.

1998-ci il avqustun 6-da “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Prezident Fərmanı ilə sərbəst informasiya fəaliyyətinə qoyulmuş məhdudiyətlər aradan qaldırıldı, mətbuatda və digər kütləvi informasiya vasitələrində dövlət sirlərini qoruyan idarə, senzura ləğv edildi. Prezident Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “fikir azadlığı, söz azadlığı bizim həyatımızın əsasını təşkil etməlidir. Kim nə cür düşünür, o cür düşsün. Heç kəsi məcbur etmək olmaz. Sadəcə biz çalışmalıyıq ki, öz fikirlərimizin daha doğru, düzgün olduğunu sübut edək və insanları bu fikirlərə şüurlu inandıraq”.

Azərbaycan Respublikası Şərqdə ölüm cəzasını ləğv etmiş ilk ölkə oldu. 1993-cü ildən burada ölüm

cəzasına faktiki moratorium qoyuldu. 1996-cı ildə Prezident Heydər Əliyev Cinayət Məcəlləsində 21-ci maddənin sanksiyasından ölüm cəzasını götürmək təşəbbüsünü irəli sürdü. Qadınlara və 65 yaşından yuxarı kişilərə ölüm cəzası qadağan edildi. 1998-ci ilin fevral ayında Prezidentin təşəbbüsü ilə respublikada ölüm hökmü tamamilə ləğv olundu.

Hüququn ənənəvi sahələri ilə yanaşı yeni sahələri də yaranmağa başladı. Xüsusilə də, mülki hüquq münasibətləri yeni məzmun və mahiyyət kəsb etdi. Müstəqilliyin ilk illərində bazar iqtisadiyyatının və azad sahibkarlığın inkişafı baxımından bir sıra qanunlar qəbul edildi.

1996-cı ildən mülki qanunvericiliyin yeni inkişaf mərhələsi başladı. Yeni Konstitusiyanın qəbulundan sonra ortaya çıxan normativ-hüquqi aktların dairəsi xüsusilə genişləndi.

1995-ci il Konstitusiyanın müddəaları əsasında, eyni zamanda yaranmaqda olan yeni münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə 1999-cu il dekabrın 28-də Azərbaycanın yeni Mülki Məcəlləsi qəbul edildi.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin əsas məqsədi digər şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən mülki dövriyyənin azadlığının onun iştirakçılarının bərabərliyi əsasında təmin edilməsindən, və-

zifələri isə mülki hüquq subyektlərinin əmlak və şəxsi qeyri əmlak münasibətlərini tənzimləmək, onların hüquqlarını və qanuni mənafeələrini müdafiə etmək, fiziki şəxslərin şəxsiyyətini, ləyaqətini, işgüzar nüfuzunu, şəxsi həyatının və şəxsi toxunulmazlığının müdafiəsi hüququnu qorumaq, mülki dövriyyəni təmin etmək, sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləmək, sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaratmaqdan ibarətdir. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri qismində fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət və bələdiyyə təşkilatları, obyektləri qismində isə əmlak (əşya, pul, qiymətli kağızlar, əmlak hüquqları və s.), işlər və xidmətlər, məlumatlar, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri, qeyri-maddi nemətlər çıxış edir.

1999-cu il fevralın 1-də əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində əsas qanun – Əmək Məcəlləsi qəbul edildi. 13 bölmə, 48 fəsil, 317 maddə və 2 əlavədən ibarət olan məcəllə əvvəllər bu istiqamətdə qəbul edilmiş 40-dan artıq qanunun sistemləşdirilməsinin nəticəsi idi. Buna görə də məcəllənin qəbulu ilə həmin qanunların əksəriyyəti öz hüquqi qüvvəsini itirmiş oldu. Əvvəlki məcəllə yalnız işə qəbul edilmiş işçilərin əmək münasibətlərini nizama salırdısa, hazırkı məcəllə təşkilati-hüquqi və mülkiyyət

formasından asılı olmayaraq bütün təkilatlarda əmək münasibətlərini tənzimləyirdi.

HÜQUQİ DÖVLƏTİN ƏSAS APARICI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüquqi dövlət anlayışını digər analoji kateqoriyalardan fərqləndirən spesifik xüsusiyyətlər vardır. Bu xüsusiyyətlərin həyata keçirilmə səviyyəsi isə bu və digər dövlətin hüququn üstünlüyünə nə qədər sadıq qaldığının göstəricisidir.

Hüquqi dövlətdə əsas prioritet insan hüquq və azadlıqlarının prioritetliyidir. Daha doğrusu, hüquq dövləti vətəndaşların öz hüquq və azadlıqlarını reallaşdırma bilmələri üçün qurulur. Hüququn üstünlüyü prioritet olan ölkələrdə hər hansı qanun, siyasi qərar və ya fəaliyyət proqramı qəbul olunarkən insan əmli əsas götürülür.

Hüquqi dövlətin məqsədi bütövlükdə cəmiyyətin və ayrılıqda hər bir fərdin ehtiyaclarını bütünlüklə ödəməkdir.

Hüquqi dövlətlərin qəbul etdikləri konstitusiyalarda insan hüquq və azadlıqlarına geniş yer verilir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, yalnız deklarativ xarakterli hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi o demək deyil ki, ölkədə hüquqi dövlət qurulub. Sö-

zün əsl mənasında hüquqi dövlət olmaq üçün insan haqlarının real tətbiqi təmin olunmalıdır. Yəni insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsinin dövlətin ali məqsədi olması Konstitusiyada öz əksini tapsa da, dövlət bunun real həyatda tətbiqinə diqqət ayırmırsa, əsas qanunun bu maddəsinin tələblərinin sözsüz yerinə yetirilməsi üçün iradə nümayiş etdirmirsə, o zaman bu, yalnız kağız üzərində olan deklorativ bəyanatdan başqa bir şey deyil və hüquqi dövlətdən söhbət belə gedə bilməz. Hüquqi dövlət dedikdə hakimiyyət orqanlarının, bütün vəzifəli şəxslərin fəaliyyətlərinin cəmiyyətin, insanların, həyatının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsi başa düşülür. Hüquqi dövlətdə vətəndaşlar öz hüquqlarını öyrənməklə yanaşı, həm də həmin hüquqlardan lazımı anlarda istifadə edə bilirlər.

Alman klassik hüquq fəlsəfəsinin banisi Emmanuil Kanta görə, vətəndaşları qanunlar çərçivəsində davranmağa məcbur etmək üçün dövlətin əlində olan imkanlara vətəndaşlar da malik olmalıdır ki, hakimiyyəti qanunlara dəqiq əməl etməyə məcbur edə bilsin. Bu isə yalnız hüquqi dövlətdə mümkündür. Hüquqi dövlətdə vətəndaşlar yüksək vətəndaşlıq mövqeyinə keçərək müstəqilləşir və vətəndaş

şın dövlət orqanlarının qanunsuz işinə münasibətdə iddia irəli sürmək üçün real imkanı təmin olunur.

Hüquqi dövlətdə vətəndaş dövlət işlərində müstəqil iştirak etmək imkanlarına malikdir ki, bu da əsasən xalqın iradəsini nümayiş etdirən seçkilər vasitəsilə həyata keçirilir. Nümayəndəli orqanlara seçilənlər də yalnız öz seçiciləri qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Cəmiyyət üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlər isə referendum yolu ilə ümumxalq müzakirəsinə çıxarılarq öz həllini tapır. Hüquqi dövlətdə eyni zamanda hakimiyyət orqanlarına nəzarət edən və onların işinə təsir imkanı olan vətəndaş cəmiyyətləri də fəaliyyət göstərir.

Hüquqi dövlət dedikdə qanunun aliliyini hər yerdə, hər kəsin mütəmadi və mükəmməl şəkildə qəbul etməsi başa düşülür.

Hüquqi dövlətdə idarəetmənin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti kimi üç mühüm yerə bölünməsi vacib şərtidir və bu, sadəcə deklorativ xarakter daşımamalıdır. Bu zaman dövlətin elə bir təsir və effektiv nəzarət mexanizmi olmalıdır ki, hakimiyyətin bu qollarından birinin digəri üzərində üstünlüyü mümkün olmasın, hər hansı birinin səlahiyyətlərini aşmasının qarşısını almaq mümkün olsun.

Hüquqi dövlət sosial dövlətdir, dövlətin bütün çətinliklərinin və uğurunun kökündə cəmiyyətin sosial vəziyyəti dayanır. Hüquqi dövlətin siyasəti hər şeydən əvvəl xalqın sosial problemlərinin həllinə yönəlməlidir. Deməli, sosial dövlət ideyasını reallaşdırmadan hüquqi dövlət qurmaq mümkün deyil. Sosial problemləri həll eləyən dövlət cəmiyyətin hər bir üzvünün ləyaqətli inkişafını təmin etmiş olur.

Almaniya, Fransa, İtaliya, Hollandiya, İspaniya və bir sıra digər ölkələrin milli mülki hüquq sistemlərində mülki hüquq dedikdə, əsasən ictimai həyatda və cəmiyyətdə əmələ gələn əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq sahəsi başa düşülür¹.

Bu gün inkişaf etmiş dövlətlərin əksəriyyətində mülki (xüsusi) hüququnun əsasını, bünövrəsini və təməlini Roma mülki (xüsusi) hüququ təşkil edir². Roma dühası və zəkası dünyada presedenti (oxşarı və tayı-bərabəri) olmayan hüquqi sistem yaratmış-

¹ Prof. Sabir Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild, Bakı, 2008.

² Рене Д., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. М., 1999. с. 31.

dır. Roma mülki (xüsusi) hüququ sözün əsl mənasında hüquqi möcüzə idi.³

XX əsrin sonlarında SSRİ-nin süqutundan sonra öz dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası da hüquqi dövlət quruculuğu yolunda çox mühüm islahatlar aparmış, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini də nəzərə almaqla mühüm qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bu gün Azərbaycan Respublikası hüquqi dövlətin bir çox xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya görə, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır. Burada adıçəkilən bu dörd anlayış ölkəmizdə hüquq sistemi, idarəçilik forması, insan və vətəndaş azadlıqları ilə bağlı ilkin təsəvvür yaradır. Və aydın olur ki, ölkəmizdə hüququn aliliyi var, vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına önəm verilir, şəxsiyyət azadlığı qorunur, din dövlətdən ayrılır, dinlərə qarşı münasibətdə ayrı-seçkilik yoxdur, idarəetmədə vahidlik var və s.

Azərbaycanda hakimiyyətin xalqa məxsus olduğu demokratik bir sistem mövcuddur.

³ Алексеев С.С. Право. Опыт комплексного исследования. М., 2000, с. 42.

Xalqın iradəsini əks etdirən bir siyasi sistemdir demokratik sistem. Demokratik sistemdə ölkəni idarəetmə və qanun qəbulətmə səlahiyyəti xalqa məxsusdur. Xalq bu səlahiyyətindən sərbəst seçki yolu ilə seçdiyi nümayəndələr vasitəsilə istifadə edir ki, ölkəni idarə və qanunları qəbul edənlər də xalqın razılığını qazanmalıdırlar. Demokratik sistemlərdə hakimiyyət dəyişikliyi və eləcə də əsas qanunlara əlavə və düzəlişlər yalnız xalqın iradəsi ilə edilə bilər. Sadaladığımız bu xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə, Azərbaycan Respublikası demokratik dövlət sayılır. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan Respublikasının dünyəvi və hüquqi dövlət olduğunun göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikası unitar dövlətdir – vahid konstitusiyamız, dövlət hakimiyyətinin vahidali nümayəndəli orqanları, vahid hökuməti, vahid vətəndaşlığı, vahid maliyyə-kredit və pul sistemi və s. var. Tərkibində fərqli qanunların qüvvədə olduğu heç bir fərqli idarəetmə bölgələri yoxdur. Ali qanunverici orqan olan Milli Məclisin səlahiyyəti ölkənin bütün ərazisini əhatə edir. Dilindən, dinindən, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq hər bir Azərbaycan vətəndaşı eyni hüquqi imkanlara sahibdir və Azərbay-

canın hər yerində və hər kəs üçün etibarlı olan konstitusion hüquq və azadlıqlara onlar da aiddir.

Unitar dövlət quruluşu dövlətimizin ərazi bütövlüyünün və daxili sabitliyin ən böyük təminatıdır.

Azərbaycan dünyəvi dövlətdir, din dövlətdən ayrıdır, dövlət və din qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, bir-birlərinin işlərinə qarışmırlar. Bu, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsində öz əksini tapıb.

Azərbaycanda dünyəvi dövlətin olması özünü bir neçə amillə göstərir. Bu amillər sırasında hər şeydən əvvəl ölkəmizdə qanuniləşdirilən dinin mövcud olmamasını göstərmək lazımdır. Yəni, heç bir din məcburi müəyyən edilə bilməz. Din dövlətdən ayrıdır və bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. Bütün bunlar ölkəmizin Konstitusiyasında öz əksini tapıb.

Konstitusiyada da təsbit olunan dünyəvilik prinsipinin əsas məqsədi əslində vicdan azadlığını təmin etməkdir. Dünyəvilik prinsipi vətəndaşları bir dini mənimsəmə, bu dinin tələblərini yerinə yetirmə və ya yetirməmə məsələsində öz vicdanları ilə baş-başa buraxır, bu məsələdə onlara azad seçim imkanı yaradır.

Bu gün dövlətimizin sahib olduğu bu dünyəvilik modeli həm də İslam dininin tələbləri ilə də əsərləşir. Çünki İslam dini də azad iradəni əsas şərt olaraq müəyyən edir.

Ölkəmizdə mövcud olan və Əsas qanunda da öz əksini tapan dünyəvilik prinsipi vicdan azadlığı kimi əsas insani dəyərə xidmət etməklə yanaşı, həm də bu dəyərə böyük əhəmiyyət verən İslam dini ilə uyğunlaşır.

Dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycanın hər bir vətəndaşı eyni hüquqlara malikdirlər və bu hüquqlar qorunur ki, bu da Azərbaycanın hüquqi dövlət təsəvvürünü yaradan əlamətlərdən biridir.

Cəmiyyətin məqsədi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi dövlət qurmaqdır ki, bu prinsip də istər-istəməz ədalət anlayışının əsasını meydana gətirir. Bu gün dünya təcrübəsində o dövlətlər hüquqi dövlət kimi xarakterizə olunur ki, orada dövlət hüquqla özünün fəaliyyətini məhdudlaşdırır, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasını özünün başlıca məqsədi hesab edir.

Bu gün böyük qürur hissi ilə demək olar ki, artıq Azərbaycan Respublikası da qanunun aliliyi

prinsiplərinin mənimsənilməsi və bu prinsiplərə real həyatda əməl olunduğu ölkələr sırasındadır.

Qanunun aliliyi dövlətin bütün mexanizmlərinin əvvəldən təsbit edilən qanun və qaydalar çərçivəsində işləməsi deməkdir. Hər dövlət quruluşu özünün konstitusiyası və digər mühüm qanunları ilə təsbit olunmuş vəzifə və səlahiyyətlərə malikdir. Bu vəzifə və səlahiyyətləri aşmağa və yaxud dəyişdirməyə isə heç kəsin ixtiyarı yoxdur. Hüquq hər şeydən üstündür, yəni dövlət özü də qanunlara tabedir.

Hüququn aliliyi prinsipi hüquqi dövlətin ən mühüm prinsipidir və öz təzahürünü hər şeydən əvvəl qanunun aliliyində tapır. Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyaya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan qanundur və təkcə qanunvericiliyin yox, eyni zamanda hüquq sisteminin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Konstitusiyası birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır.

Hüquqi dövlətdə hər kəsin mülkiyyəti, konstitusion hüquq və azadlıqları qorunur və bu baxımdan da hüquqi dövlətdə yaşamaq bütün vətəndaşlar üçün böyük qazandır. Hüquqi dövlətdə heç kəsin mülkiyyəti zorla müsadirə edilə bilməz, heç kim işləmə-

yə məcbur edilə bilməz, hüquqlarından məhrum edilə bilməz. Əgər hər hansı bir şəxsin bu hüquqları pozulur, ədalətsizliyə məruz qalırsa, o, məhkəməyə müraciət edərək pozulmuş hüquqlarını bərpa edə bilər.

Dövlət ittihamçıları başda olmaqla, Azərbaycanda mövcud bütün hüquq mühafizə orqanları hüquqları qorumaq üçün çalışırlar. Hər kəs də hüquqi dövlətin qaydalarına uyğun olaraq ərizə ilə prokurorluqlara müraciət edərək dövlətdən ədalət tələb edə bilər.

Hüquqi dövlət sistemi ölkənin vətəndaşları üçün ən ədalətli, azad və rahat sistemdir.

Bu gün ölkəmizdə həyata keçirilən konstitusion islahatların məqsədi də demokratik dəyərlərin təsbit olunması və gerçəkləşdirilməsi mexanizimlərinin işlənilməsi hazırlanmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da öz əksini tapdığı kimi, Azərbaycan dövləti hüquqi dövlətdir və əsas məqsədi şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına imkan yaratmaq, onun hüquq və azadlıqlarını real olaraq təmin etmək, insan hüquq və azadlıqlarını tanımaq və müdafiə etməkdir. Hüquqi dövlətdə hakimiyyət qanuna əsaslanır, qanunla məhdudlaşır və qanun vasitəsi ilə həyata keçirilir. Hüququ

dövlət qanuna bağlı olan dövlətdir, yəni qanuna tabedir.

Hüququ dövlət kimi tanınması üçün müvafiq dövlətin yuxarıda sadaladığımız müəyyən əlamətlərə uyğun gəlməsi və tələblərə cavab verməsi lazımdır.

Hüquqi dövlət qanunlara əsaslanmalı və onun tələblərini rəhbər tutmalıdır. Yəni qanunlar təkə vətəndaşlar üçün deyil, həm də dövlət üçün məcburidir. Dövlət qanunda ifadə edilən normalara tabe olmalıdır. Dövlətin fəaliyyəti yalnız qanuni formada və qanuna uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Hüquqi dövlətin qanunun aliliyi əlamətinin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Hüquqi dövlətin ikinci mühüm əlaməti isə hakimiyyətin bölgüsü prinsipidir.

Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətin üç qolu fəaliyyət göstərir: qanunvericilik hakimiyyəti, icra hakimiyyəti və məhkəmə hakimiyyəti. Belə bölgü prinsipi hakimiyyətin bir əldə cəmləşməsinin qarşısını alır. Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri bir-birinin işlərinə qarışmır. Onlar hər biri öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqil fəaliyyət göstərir.

Hüquqi dövlətin bir mühüm əlaməti də şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının real olaraq təmin edilməsidir. İnsan haqları bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı üçün vacib amildir. Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək hüquqi dövlətin əsas və başlıca vəzifəsidir.

Dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı məsuliyyəti də hüquqi dövlətin vacib əlamətlərindəndir. Dövlət və şəxsiyyət arasındakı münasibətlər qarşılıqlı məsuliyyət əsasında qurulur. Vətəndaşlar onların üzərinə qoyulmuş vəzifələri icra etməyə borclu olduqları kimi, dövlət də öz üzərinə vətəndaşların hüquqlarını və onların həyata keçirilməsini təmin etmək vəzifəsini götürür.

Dövlət orqanları da qanuna tabe olmalı, onun tələblərini pozmamalıdır.

Vətəndaş cəmiyyətinin bütün sahələrinə təsir edən bu qanun inzibati idarəçiliyin sadələşdirilməsinə və rasionallaşdırılmasına, inzibati icraatda vətəndaşların mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, həmçinin, inzibati orqanlarda icraat qaydalarının vahid normalarının müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Təsədüfi deyil ki, milli qanunvericilik tarixində ilk dəfə olaraq "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul olunub. Bu qanunla

inzibati icraatın hüquqi əsasları, prinsipləri və prosedur qaydaları müəyyən olunur. Qanunda hüququn və hüquqi dövlətin hamılıqla qəbul olunmuş prinsiplərinin inzibati icraatın həyata keçirilməsi zamanı birbaşa tətbiq olunması barədə müddəa öz əksini tapıb.

Demokratiya, hüquqi dövlət, hüquq və azadlıqlara hörmət bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olmaqla yanaşı, həm də bir-birini şərtləndirən amillərdir. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, hüquqi dövlət yalnız demokratik qaydanın əldə edilməsi və qorunmasında müntəzəmliyi və ardıcılığı təmin edən formal qanunçuluğu deyil, həmçinin, insan hüquqlarının və azadlıqlarının tanınmasına və hörmət edilməsinə əsaslanan ədaləti əks etdirir.

Vətəndaşların hüquq və mənafelərinin qorunmasını özünün strateji vəzifələrindən biri hesab edən müasir hüquqi dövlətdə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının hərtərəfli qorunması təmin edilir, bu hüquq və azadlıqların sərbəst şəkildə və məhdudlaşdırılmadan həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılır. Bu cür dövlətin konseptual əsaslarından birini məhz hakimiyyətlə vətəndaş cəmiyyətinin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi təşkil edir.

Hüquqi dövlətdə həmçinin vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün dinamik və həyatdakı dəyişikliklərə uyğun qaydada inkişaf edərək və təkmilləşən müvafiq mexanizmlər yaradılır. Müasir hüquqi dövlətdə insanların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi mexanizminin əsas prinsiplərindən birini də bir neçə müdafiə vasitəsinin mövcud olması təşkil edir. Pözulmuş hüquqların və qanunla qorunan mənafelərin müdafiə olunması üçün eyni zamanda bir neçə alternativ müdafiə vasitəsinin mövcudluğu vətəndaşa imkan verir ki, şikayəti təmin olunmadığı, çıxarılan qərar onu təmin etmədiyi təqdirdə digər müdafiə vasitəsindən istifadə etsin.

Hüquqi dövlətin adından çıxış edərək fəaliyyət göstərən hər bir orqanın və ya vəzifəli şəxsin qanunçuluq prinsipinə riayət etməsi, onların fəaliyyəti üzərində məhkəmə nəzarəti vətəndaşların onların özbaşına hərəkətlərindən qorunmasına təminat verir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi üçün real təminat mexanizminin formalaşdırılması da hüquqi dövlətin zəruri əlamətlərindən biridir.

Dövlətin vətəndaş qarşısında məsuliyyət daşması, ölkədə demokratik təsisatların rolunun artması, dövlət orqanlarının fəaliyyətində özbaşınalığa yol verilməməsi üçün vətəndaşların öz hüquq və mənə-

fələri toxunan aktlardan məhkəməyə müraciət etmək imkanının təsbit edilməsi də hüquqi dövlətin əsas əlamətlərindən biridir. Hüquq ədəbiyyatında da qeyd olunduğu kimi, inzibati hakimiyyətin subyektlərinin fəaliyyəti hüquqi normalar vasitəsilə müəyyən qaydaya salınmalı, onlar məhkəmə tərəfindən yoxlanılmalı, vətəndaşların hüquq və azadlıqları bərpa olunmalı, inzibati orqanın fəaliyyəti üzərində məhkəmə nəzarəti təmin edilməlidir.

Hüquqi dövlətin qurulması onun ayrılmaz institutu olan inzibati məhkəmə icraatını inkişaf etdirmədən mümkün deyildir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarında da göstərildiyi kimi, inzibati orqanların qəbul etdikləri inzibati aktların və publik hüquq sahəsindəki digər fəaliyyətlərin üzərində məhkəmə nəzarətinin mövcudluğu hüquqi dövlətin əsas əlamətlərindən biridir .

HÜQUQİ DÖVLƏTDƏ MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Siyasi-hüquqi fikrin mühüm institutlarından biri olan dövlət-vətəndaş münasibətlərinin çoxəsrlik tarixi vardır və hüquqi dövlətin fundamental əsaslarından biridir. "Vətəndaş-dövlət" münasibətlərinin əsasında vətəndaşların hakimiyyətə təsir etmək imkanı dayanır ki, bu da demokratik və hüquqi dövlət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir, vətəndaşların dövlətə etimadının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövləti təmsil edən və müəyyən hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan məmurla vətəndaş arasında müəyyən maraqların toqquşması demək olar ki, hər bir dövrdə mövcud olub. Dünya tarixi təcrübəsindən də görüldüyü kimi, dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin münasibətlərində ideal əhəngdarlıq heç vaxt mümkün olmayıb. Bunun obyektiv əsası vardır. Belə ki, dövlət ictimai maraqların ifadəçisi olmaqla yanaşı, həm də qrup maraqlarını ifadə edir. İctimai maraqla qrup maraqları isə heç də həmişə fərdlərin qanunla qorunan maraq və hüquqları ilə üst-üstə düşmür.

Hüquqi dövlət ciddi ədalət, azadlıq və bərabərlik ideyaları əsasında yaradılmış hüquq normalarının bərqərar olduğu dövlət idarəetmə formasıdır. Burada vətəndaşlar, dövlət orqanları və səlahiyyətli şəxslər ümumdövlət maraqlarının təmin edilməsi şərti ilə fərdin hüquq və azadlıqlarının reallaşması üçün fəaliyyət göstərir.

Vətəndaş cəmiyyətində ayrı-ayrı fərdlər təmin bir hissəsi kimi çıxış edir və bu kontekstdə də ehtiyac və iradələrini gerçəkləşdirirlər. Yəni vətəndaş cəmiyyəti fərdlərin qarşılıqlı əlaqələri çərçivəsində ehtiyaclarının təmin edilməsini, hər kəsin güzəranını, rifahını və mövcudluğunu reallaşdırma biləcəyi bir sahədir.

"İctimai maraq" demokratik, hüquqi dövlətin qəti və son məqsədini təşkil edir. Bu səbəbdəndir ki, bütün dövrlərdə vətəndaşın hakimiyyət və dövlət qurumları ilə qarşılıqlı münasibətləri bir problem kimi gündəmdə olub və tədqiqatçıların diqqətini daim özünə cəlb edib. Dövlətin cəmiyyətə, vətəndaşların maraqlarına müdaxilə səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması vasitələri bərdə öz dövrlərində Hüqo Qrotsi, Jan Jak Russo və bir çox digər mütəfəkkirlər müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. XVI əsrdən etibarən Feyerbaxın, Didyenin və Monteskyönün əsərlərində

də hüquqi dövlətin vacib prinsiplərindən biri olan hakimiyyət səlahiyyətlərinin, onun fəaliyyət üslublarının və icraat qaydalarının vahid şəkildə tənzimlənməsi bu və ya digər formada öz ifadəsini tapmışdır. Demokratik hüquqi dövlətlərdə isə inzibati orqanlarda icraat qaydalarının vahid qanun səviyyəsində nizama salınması birmənalı şəkildə qəbul olunmuşdur.

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. SSRİ-dən miras qalanlar isə təkcə iqtisadi problemlər deyildi. Bəllidir ki, sovet sistemində mövcud olan məhkəmə-hüquq sistemi dünya praktikasında, daha doğrusu, demokratiyanın hakim olduğu ölkələrdə mövcud olduğu kimi, hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiə mexanizminin yaradılmasına imkan vermirdi. Bürokratik əngəllər azad və müstəqil məhkəmə sisteminin formalaşdırılmasına, digər hüquqi mexanizmlərin normal işləməsinə mane olurdu. Cəmiyyətin inkişafı isə məhkəmə-hüquq sistemində əsaslı islahatların həyata keçirilməsini zəruri edir, milli qanunvericilik bazası əsasında demokratik dəyərlərə əsaslanan hüquq və məhkəmə sisteminin formalaşdırılmasına tələbat getdikcə artırdı. Təbii ki, bütün bunlar da yeni hüquqi dövlət

quruculuğu konsepsiyasının yaradılması zəruriyyətini ortaya çıxarırdı.

Bəllidir ki, SSRİ-nin dağılması ilə təkcə ictimai-siyasi quruluş dəyişmədi, həm də dövlətin mahiyyəti dəyişdi ki, bu da öz növbəsində inzibati islahatların aparılmasını zəruri etdi. Necə deyərlər, yeni dövlət idarəetmə sistemi, yeni quruluş artıq mövcud sosial-iqtisadi münasibətlərə adekvat olan yeni məhkəmə-hüquq sisteminin qurulmasının vacibliyini də gündəmə gətirdi. Bu zaman qarşıda duran əsas məsələlərdən biri də dövlət orqanları ilə vətəndaş cəmiyyəti arasındakı münasibətləri tənzimləyəcək inzibati və məhkəmə islahatlarının aparılması idi. Yəni sovet idarəetmə sistemindəki “inzibati dövlət konsepsiyası”nın əvəzinə “hüquqi dövlət konsepsiyası”nın yaranması artıq günün tələbinə çevrilmişdi. Bunun üçün isə müasir cəmiyyətin həyatında dövlətin rolunun yenidən nəzərdən keçirilməsi kimi qlobal düşüncəni əks etdirən müvafiq hüquqi təsir mexanizmlərinin yaradılmasına ehtiyac duyulurdu. Yeni şərait və yeni dövlət idarəetmə sistemi, ölkədə hüquqi dövlətin qurulmasını tələb edirdi ki, bürokratik asılılığın və iyerarxik təcəlliyin əvəzinə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin demokratik norma və mexanizmləri yaradılsın, təşkilati çeviklik artırılınsın, dövlət or-

qanlarının funksiya və səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi ilə yanaşı dövlət hakimiyyəti orqanları ilə vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərinin yeni mexanizmləri də işlənilib hazırlansın.

Bu gün tez-tez işlədilən hüquqi dövlət anlayışı özündə dərin məna yükü daşıyır. Bu termin “polis dövləti” termini kimi, Almaniyada meydana gəlsə də, Fransada inkişaf edib və Fransa bu məsələdə Almaniyanın özünə və bütövlükdə Avropa ölkələrinə nümunə olub.

“Hüquqi dövlət” prinsipi müasir dövrdə ictimai həyatda və siyasi sistemdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu prinsip xüsusilə Avropa ölkələrində daha geniş yayılmış anlayışdır. “Hüquqi dövlət” qanunların hər şeydən üstün tutulduğu, daha doğrusu, qanunun şah olduğu dövlət quruluşu, dövlət idarəetmə sistemi deməkdir. Qanunların hökmran olduğu dövlət haqqında ilk təsəvvürlər isə qədim Yunanıstanda formalaşmağa başlayıb. Platon və Aristotel bu təsəvvürləri inkişaf etdiriblər. Platon yazırdı: “Mən qanunların işləmədiyi və ya onların kiminsə təsiri altında olan dövlətin ölümünü çox yaxında görürəm. Harada ki, qanun idarəçinin ağası, idarəçi isə onun quludur, orada Allahın dövlətlərə hədiyyə etdiyi qurtuluş və rifah var”.

Aristotələ görə, qanunun hökmranlığı olmayan yerdə istənilən dövlət quruluşu formasına yer yoxdur. Hələ orta əsrlərdə N.Makkiavelli və J.Boden dövlətin əsas vəzifəsinin vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını qorumaqdan ibarət olduğunu əsaslandırırtdılar. XVII-XVIII əsrlərdə – demokratik inqilabların başlanğıc dövründə isə bu ideyalar Hollandiya, İngiltərə və Amerika Birləşmiş Ştatlarında yeni dövlətçiliyin əsasını təşkil etməyə başladı.

XIX əsrdə isə artıq alman filosofları İ.Kant və T.Töçelin, həm də hüquqşünaslar R.Fon Mol, K.T.Valker və başqalarının əsərlərində hüquqi dövlət nəzəriyyəsi formalaşmağa və həyata keçirilməyə başladı. Daha sonralar isə bu nəzəriyyə qərb politoloq və hüquqşünas alimlərinin əsərlərində müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirildi, hüquqi dövlət ideyaları bir sıra Avropa dövlətlərinin Konstitusiyalarında öz əksini tapdı.

Hüquqi dövlət ideyasının tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxs da, hüquqi dövlət konsepsiyasının bir sistem halında işlənilib hazırlanması (Hobbs, Look, Didro, Kant və başqaları tərəfindən) son üç dörd əsrin məhsuludur.

Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlətin formalaşdırılması siyasi, iqtisadi və hüquqi islahatların

keçirilməsini, həmçinin dövlətin və cəmiyyətin hüquqi əsaslarını daim müasirləşdirməyi və hüquq sistemini keyfiyyətə yeniləşdirməyi tələb edir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə ölkədə hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğunun əsası qoyuldu. Azərbaycan dövlətinin əsas niyyətlərindən biri kimi hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğuna, demokratik quruluşa təminat vermək xalqın iradəsinin ifadəsi kimi, qanunların aliliyini təmin edən Əsas Qanunda öz hüquqi təsbitini tapdı. Yeni qəbul edilmiş Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına geniş yer verildi, onların təminatı dövlət siyasətinin strateji hədəflərindən birinə çevrildi, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi müəyyənləşdirildi. Məhz bu Konstitusiya ilə təsbit olundu ki, hər kəsin dövlət orqanlarının, müəssisə və təşkilatların, ictimai birliklərin qərar və hərəkətlərindən məhkəməyə şikayət vermək hüququ var. Əsas Qanunda həmçinin o da öz əksini tapdı ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir və Azər-

baycan Respublikası hüquqi dövlət quruculuğunu özü üçün inkişaf yolu seçib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il fevralın 22-də imzaladığı "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Fərmanı dövlətin ali məqsədinə nail olunmasında, müvafiq hüquqi mexanizmlərin yaradılmasında, o cümlədən mükəmməl qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasında mühüm rol oynadı. Ümummilli lider tərəfindən təsdiq edilmiş "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı" ölkəmizdə bu sahədə qəbul edilmiş ilk fundamental sənəd olmaqla, məhkəmə-hüquq sahəsində institusional islahatların aparılmasında, yeni məhkəmə-hüquq sisteminin yaradılmasında, eləcə də, hüquq-mühafizə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı ildə imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı" insan hüquqlarının təmin edilməsi prosesinin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsinə, dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına xidmət edən olduqca mühüm bir sənəd və vaxtında atılmış addım kimi

dəyərləndirilməlidir. Bu sənədin qəbulu insan hüquq və azadlıqlarının təmini üzrə görülən ardıcıl tədbirlərin genişləndirilməsində, hüquq-müdafiə və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu, hüquq və azadlıqların, qanuni maraqların qorunması sahəsində tənzimləyici milli mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsi və inzibati orqanların fəaliyyəti sahəsində ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini də üzə çıxartdı. Beləliklə, demokratik, hüquqi dövlətin qanunun aliliyi, insan hüquqları və sosial ədalət kimi fundamental əsaslarının möhkəmləndirilməsinə yönələn dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi hüquq siyasəti inzibati orqanların fəaliyyətinə real və səmərəli nəzarət mexanizminin formalaşdırılmasına istiqamətləndi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” 2019-cu il aprelin 3-də imzaladığı Fərman da ölkədə hüquqi islahatların daha da dərinləşdirilməsi və hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində qəbul olunmuş növbəti dəyərli bir sənəd kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Fərmanda da qeyd olunduğu kimi, ölkəmizin davamlı tərəqqisinin təmin edilməsi üçün bütün sahə-

lərdə həyata keçirilən islahatlar məhkəmə-hüquq sisteminin inkişafında yeni mərhələnin başlanmasını və bu sahədə islahatların dərinləşdirilməsini zəruri edir.

Sənəddə vurğulanır ki, müasir dövrün tələblərinə cavab verən, cəmiyyətdə yüksək nüfuzə malik ədalət mühakiməsinin formalaşdırılması prosesini sürətləndirmək məqsədilə məhkəməyə müraciət imkanları daha da genişləndirilməli, məhkəmələrin fəaliyyətində şəffaflıq artırılmalı, məhkəmə icraatının effektivliyi yüksəldilməli, məhkəmə qərarlarının tam və vaxtında icra edilməsi təmin olunmalı, süründürməçiliyin və digər neqativ halların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər gücləndirilməlidir.

Ədalət mühakiməsi mexanizmlərinin effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün hakim və məhkəmə aparatı işçilərinin sosial müdafiəsinin daha da yaxşılaşdırılmalı, müvafiq infrastrukturun yenilənməsi işlərinin davam etdirilməsi, məhkəmə icraatında müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin üstünlüklərindən hərtərəfli istifadə edilməsi və digər mühüm məsələlərin həll olunmasının zəruriliyi də bu sənəddə öz əksini tapıb.

Fərmanda Azərbaycan Respublikasının bütün məhkəmələrinin sədrlərinə və hakimlərinə tövsiyə

edilir ki, məhkəmə hakimiyətinin nüfuzunun artırılması və cəmiyyətdə məhkəmələrə etimadın möhkəmlənməsi üçün fəaliyyətlərində ədalət, qanunçuluq, qərəzsizlik, aşkarlıq, hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunlarında təsbit edilmiş ədalət mühakiməsinin digər prinsiplərinə dönmədən riayət etsinlər.

Cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cinayətlərin dekriminalaşdırılması üzrə tədbirləri davam etdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə və Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğuna tövsiyə edilir və Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə tapşırılır ki, fərmandan irəli gələn məsələlərlə bağlı müvafiq qanun layihələrini hazırlayıb üç ay müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsinlər.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə və Məhkəmə-Hüquq Şurasına tövsiyə edilir, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə isə tapşırılır ki, sahibkarların məhkəməyə müraciət imkanlarının asanlaşdırılması və sahibkarlıqla bağlı mübahisələrə müvafiq sahədə daha dərin hüquqi bilik və təcrübəsi olan hakimlər tərəfindən baxılmasını təmin etmək məqsədilə vergi və gömrük

ödənişləri, məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi ilə bağlı yaranan mübahisələrə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar digər məsələlərə dair işlər üzrə ixtisaslaşmış məhkəmələr yaradılsın;

Məhkəmələrin hüquqi məsələlərin həllinə yanaşmasının sabitliyini və normativ hüquqi aktların tətbiqi ilə bağlı hüquqi mövqeyinin proqnozlaşdırılan olmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin vahid məhkəmə təcrübəsi formalaşdırmaq vəzifəsinin və həmin vəzifənin icra olunması mexanizmi təsbit edilsin;

Hakimlərin müstəqilliyini təmin etmək məqsədilə məhkəmələrin fəaliyyətinə müdaxilənin qarşısının alınması mexanizmləri təkmilləşdirilsin və belə müdaxiləyə görə məsuliyyətin artırılınsın;

Mülki işlər, habelə inzibati xətərlərə, iqtisadi və inzibati mübahisələrə dair işlər üzrə məhkəmə ekspertizasının keçirilməsi və ekspert rəyinin verilməsi müddətləri dəqiqləşdirilsin, məhkəmə prosesi tərəflərinin ekspertiza təyin edilməsi ilə bağlı hüquqları genişləndirilsin.

Fərmanda diqqətçəkən məqamlardan biri, gündüü kimi, sahibkarların hüquqlarının qorunmasına böyük önəm verilməsidir. Mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatının effektivliyinin

artırılması, xüsusən sahibkarlıqla bağlı məsələlərin məhkəmələrdə daha sürətli və səmərəli həllinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, apellyasiya instansiyası məhkəmələrinə, Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasına və Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasına tövsiyə edilir, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinə və Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinə isə bir vəzifə olaraq tapşırılır ki, mülki prosessual qanunvericiliyi kompleks şəkildə birgə təhlil edib, bu sahədə qabaqcıl beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla onun təkmilləşdirsinlər.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinə və Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə tapşırılır və Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasına tövsiyə edilir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı mübahisələrin məhkəmədən kənar həlli vasitələrinin genişləndirilməsi məqsədilə, xarici dövlətlərin qabaqcıl təcrübəsi nəzərə alınmaqla ölkəmizdə səmərəli beynəlxalq arbitraj prosedurlarının

təşviqinə dair birgə təkliflər hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsinlər.

Bu formada hüquqi dövlət quruculuğunda çox mühüm addım kimi dəyərləndirilməli olan məqamlardan biri də ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində aşkarlığın və qərəzsizliyin daha dolğun şəkildə təmin edilməsinin vacibliyinin vurğulanması və bunu təmin etmək üçün bir sıra vacib addımların atılmasının – məhkəmə qərarlarının elektron qayda da dərc edilməsi və s.-in zəruriliyinin qeyd olunmasıdır.

Məhkəmələrdə dövlət ittihamının müdafiəsi və protest verilməsi təcrübəsini mütəmadi təhlil edilərək bu fəaliyyətin keyfiyyətinin artırılması, eləcə də, vəkillərin hakimlərlə və cinayət təqibini həyata keçirən orqanların əməkdaşları ilə qeyri-prosessual münasibətlərə yol verməsinin qarşısının alınması üçün tədbirləri gücləndirilməsi də fərmanda öz əksini tapıb.

Məhkəmə infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və məhkəmələrdə “Elektron məhkəmə” informasiya sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar təşkilati işlərin yekunlaşdırılması məqsədilə əlavə maliyyə vəsaitinin ayrılması da nəzərdə tutulur.

Fərmanda məhkəmələrin fəaliyyətinin daha optimal şəkildə qurulması, ədalət mühakiməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və məhkəmələrdə işlərə baxılma müddətlərinin qısaldılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminə daxil olan məhkəmələrin hakimlərinin ümumi sayının artırılması da nəzərdə tutulur ki, bu da, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə sadiqliyin göstəricisidir.

Məhkəmələrin və digər orqanların qərarlarının qanunla müəyyən edilmiş müddətdə icrasının təmin edilməsi, “Elektron icra” informasiya sisteminin tətbiqinin genişləndirilməsi, icra məmurlarının süründürməçilik və sui-istifadə hallarına yol vermələrinin qarşısının alınması məqsədilə ciddi tədbirlər görülməsi də Fərmanda öz əksini tapan məsələlərdəndir və məhkəmələrin və digər orqanların qərarlarının icrasının sürətləndirilməsi və effektivliyinin artırılması məqsədilə bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi vurğulanır.

Məhkəmələrin və digər orqanların qərarlarının icrasının və eyni zamanda məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin alternativ mexanizmləri, o cümlədən icranın özəl qurumlara həvalə edilməsi ilə bağlı qa-

baqcıl beynəlxalq təcrübəni öyrənilməsi də fərmanda öz əksini tapan məsələlərdəndir.

Hakimlərin müstəqilliyinin təmin edilməsi, məhkəmələrin fəaliyyətinə müdaxilə və digər neqativ halların aradan qaldırılması, hakimlərin və məhkəmə sədrələrinin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi prosedurlarında şəffaflığın daha da artırılması və bu sahədə tətbiq edilən meyarları təkmilləşdirilməsi, hüquq pozuntularına və Hakimlərin Etik Davranış Kodeksinin pozulması hallarına yol verən hakimlərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsinin labüdlüyü fərmanda xüsusilə qeyd olunur.

Bununla yanaşı, hakimlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə onların maddi təminatının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması da diqqətdən kənar qalmayıb.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” 2019-cu il aprelin 3-də imzaladığı Fərman ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində ardıcıl şəkildə aparılan işlərin yeni bir mərhələyə qədəm qoymasının bariz təcəssümüdür.

MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mülki hüquq Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin mühüm sahələrindən birini təşkil edir və vətəndaş cəmiyyətinin əsasını təşkil edən ictimai münasibətləri tənzimləyir. Ölkəmizdə həyata keçirilən islahatların əsas məqsədlərindən biri vətəndaş cəmiyyəti qurmaqdır ki, bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da öz əksini tapmışdır. Vətəndaş cəmiyyəti açıq, azad, sivil, demokratik, antitotalitar, öz-özünə inkişaf edən cəmiyyətdir. Vətəndaş cəmiyyəti haqqında Hegel təliminin əsas elementi kimi insan, onun rolu, funksiya və vəziyyəti başa düşülür⁴.

Məlumdur ki, hər bir hüquq sahəsi digərlərindən öz predmeti və metoduna görə fərqlənir. Hər hansı hüquq sahəsinin predmeti dedikdə, bu hüquq sahəsinin öyrəndiyi və tənzim etdiyi məsələlərin dairəsi başa düşülür. Mülki hüquqi tənzimləmənin predmetini mülki hüquqi normalarla tənzimlənən iki qrup ictimai münasibətlər təşkil edir. Birincisi, əm-

lakın müəyyən şəxslərə mənsubiyyəti və ya əmlakın bir şəxsdən başqasına keçməsi ilə bağlı olan əmlak münasibətləri, ikincisi, onlarla bağlı olan qeyri-əmlak münasibətləri. Bu münasibətlərin iştirakçıları vətəndaşlar, müxtəlif hüquqi şəxslər və dövlət ola bilər. Bu münasibətlərin subyektləri qismində əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayanlar, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq təşkilat və xarici dövlətlər də çıxış edə bilərlər. Mülki hüquqla tənzim edilən münasibətlər bərabər hüquqlu və bir-birindən asılı olmayan subyektlər arasında yaranır.

Professor S.Abdullayevin də qeyd edir ki, mülki hüquq müstəqil hüquq sahəsidir.⁵ Mülki hüquqla tənzim edilən münasibətlərin əsas hissəsini əmlak münasibətləri təşkil edir. Bu münasibətlər bir qayda olaraq əmlakla, maddi nemətlərlə əlaqədar yaranır və maddi dəyərə malik olmaqla yanaşı, əmtəə-pul formasında olur. Əmlak münasibətləri həmişə ya əmlakın müəyyən şəxsdə olması, ya da əmlakın bir şəxsdən başqasına keçməsi ilə əlaqədar yaranır və mövcud olur.

Çoxsaylı və müxtəlif olan əmlak münasibətləri arasında iki əsas qrupu fərqləndirmək lazımdır: əşya

⁴ Гегель. Философия права. М., 1990. с. 228.

⁵ Prof. Sabir Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild, Bakı, 2008, səh. 43.

xarakterli münasibətlər və öhdəlik xarakterli münasibətlər.

Əşya xarakterli münasibətlər bu və ya digər subyektin müəyyən əmlaka – təbii obyektlərə, istehsal vasitələrinə və əmək nəticələrinə malik olması ilə əlaqədar olan münasibətlərdir. Burada əsas yeri mülkiyyət münasibətləri tutur. Mülkiyyət münasibətləri sahiblik, istifadə, sərəncam səlahiyyətləri ilə bağlı olub mənimsəmə xarakteri daşıyır.

Eyni zamanda bu münasibətləri mənimsəmə subyektlərindən asılı olaraq şəxsi, dövlət, bələdiyyə münasibətlərinə bölmək olar. Əşya münasibətlərinə həmçinin məhdud əşya hüquqları da aid edilir. Məhdud əşya hüquqları mülkiyyətçi olmayan şəxslərin konkret əşyaya sahiblik, istifadə, bəzən də sərəncam vermə hüququ ilə bağlı yaranır.

Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı və xüsusiyyətləri

Mülki hüququn predmetini müxtəlif səpkili normativ aktlarda ehtiva olunan mülki hüquq normalarının tənzim etdiyi əmlak və şəxsi qeyri-əmlak xarakterli ictimai münasibətlər təşkil edir. Bu münasibətlərin

sibətlərin mülki-hüquqi tənzimləmə mexanizminin açılmasında mülki hüquq münasibətləri mühüm rol oynayır.

Professor S.Abdullayevin də qeyd etdiyi kimi, normativ hüquqi aktlar ingilis-amerikan hüquq ailəsi ölkələrində də geniş surətdə inkişaf edir. Bu ölkələrdə presedentlərdən sonra əsas yeri qanunlar və digər normativ aktlar tutur. Onların məcmusuna “Statute law”, yəni statut hüququ (latınca statuo – qərara alıram) deyilir. Normativ aktlar Roma hüququnda hüququn mənbəyi hesab olunurdu. Yustinianın institusiyalarında o, yazılı hüquq (ius scriptum) adı altında nəzərdə tutulmuşdu⁶.

Mülki hüququn prinsiplərinin əhəmiyyəti və rolunun böyük olduğunu vurğulayan professor S.Abdullayev yazır: “Mülki hüququn prinsiplərini nəzərə almadan və onlara diqqət yetirmədən mülki hüququn mənasını yaxşı başa düşmək, mülki qanunvericilik normalarını düzgün təfsir etmək, habelə bu normaları düzgün tətbiq etmək olmaz”⁷

⁶ Novitski İ.B. Roma hüququ. Dərslük / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999. s. 24

⁷ Prof. Sabir Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild, Bakı, 2008, səh. 42.

Azərbaycan Respublikasının müasir hüququnda "mülki hüquq"un çoxmənalı termin kimi işləndiyini qeyd edən professor Sabir Abdullayev bu terminlə bir qayda olaraq, dörd cür mənanın əhatə və ifadə olunduğunu yazır:

- müstəqil hüquq sahəsi mənası;
- mülki qanunvericilik mənası;
- elm mənası;
- tədris fənni və kursu mənası.⁸

İctimai münasibətlərin mülki hüquq normaları ilə tənzim edilməsi nəticəsində onlar hüquqi forma əldə edir və mülki hüquq münasibətləri yaranır. Mülki hüququn predmetinə həm əmlak, həm də şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri daxildir. Əmlak münasibətlərinin mülki hüquqla tənzim edilməsi nəticəsində mülki əmlak hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri də, bu münasibətlərin mülki hüquq normaları ilə nizama salınması nəticəsində formalaşır.

Mülki hüquq münasibətləri mülki hüquq normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlərə deyilir. Bu anlayış şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə də aiddir. Hüquqi tənzimetmə hər hansı bir yeni ictimai

⁸ Yəni orada: səh. 38

mai münasibətin əmələ gəlməsinə deyil, mülki hüquq münasibətlərinin növlərindən biri olan və artıq mövcud olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə müəyyən forma verməsinə səbəb olur.

Mülki hüquq münasibətlərini digər ictimai münasibətlərdən bir sıra spesifik xüsusiyyətlər fərqləndirir. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) *Mülki hüquq münasibətlərinin subyekt çoxluğunun olması və bu subyektlərin bir-birinə qarşı münasibətdə bərabər olması;*
- b) *Mülki hüquq münasibəti subyektlərinin münasibətin məzmununu müəyyən etməkdə sərbəstliyi;*
- c) *Mülki hüquq münasibətlərinin obyekt çoxluğunun olması;*
- d) *Mülki hüquq münasibətlərinin əmələgəlmə əsaslarının müxtəlifliyi;*
- e) *Mülki hüquq münasibətlərinin pozulması nəticəsində məsuliyyətin əmlak xarakteri daşması;*
- f) *Mülki hüquq münasibətlərinin müdafiəsinin bir qayda olaraq iddia qaydasında olması.*

Bu xüsusiyyətlərin hamısını ümumiləşdirməklə mülki hüquq münasibətlərini belə bir geniş anlayışla ifadə etmək olar: subyektləri bir-biri ilə qarşı-

lıqlı hüquq və vəzifələrlə əlaqədar olan, subyektlərin bərabərliyinə, sərbəstliyinə və məsuliyyətinə əsaslanan, pozularkən bir qayda olaraq iddia qaydasında müdafiə olunan, əmtəə-pul formasında olan əmlak münasibətləri və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin məcmusuna mülki hüquq münasibətləri deyilir.

Mülki hüquq münasibətlərinin təsnifatı

Mülki hüquq münasibətləri bir sıra əsaslara görə təsnifləşdirilir. Maddi məzmununa görə mülki hüquq münasibətləri əmlak münasibətləri və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri olmaqla iki yerə bölünür.

Mülki hüquq münasibətlərinin əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə bölgüsü aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- A) Əmlak münasibətləri iqtisadi dəyərə malik olan münasibətlədirsə, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri maddi məzmunu, iqtisadi dəyərə malik olmayan münasibətlərdir;
- B) Əmlak münasibətlərindən fərqli olaraq, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri vətəndaşların və ya təşkilatların qeyri-əmlak marağına xidmət edir;
- C) Əmlak münasibətlərində hüquq varisliyinə yol

verilirsə, şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində hüquq varisliyinə yol verilmir.

Mülki hüquq münasibətləri içərisində ən çox rast gəlinəni əmlak münasibətləridir. Təşkilatların, habelə vətəndaşların mülki hüquqları və vəzifələri əksər hallarda əmlak xarakterli olur.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri 3 qrupa ayrılır:

1. *Şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquq münasibətləri;*
2. *Yaradıcı fəaliyyəti özündə cəmləşdirən hüquq münasibətləri;*
3. *Təşkilati hüquq münasibətləri.*

Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri özündə insanla bağlı olan qeyri-əmlak xarakterli cəhətləri – ad, şərəf, ləyaqət və s. birləşdirir.

Bu münasibətlər içərisində yaradıcı fəaliyyəti özündə cəmləşdirən hüquq münasibətləri də mühüm yer tutur. Bu münasibətlərin özünəməxsusluğu onun məzmunu və obyektini araşdırılarkən aydın olur. Bu mülki hüquq münasibətlərinin obyektini şəxsiyyətin mənəvi, yaradıcı fəaliyyətidir ki, bura elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri aiddir.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri içərisində təşkilati mülki hüquq münasibətləri də mühüm yer

tuttur. Təşkilati hüquq münasibətləri əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri ilə əlaqədardır.

Mülki hüquq münasibətləri içərisində nəzarət-edici münasibətlər də özünəməxsus yer tutur. Burada subyektlərdən birinə digərinin fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququ verilir. Məsələn, sifarişçinin sifarişi qəbul edənə işinə nəzarəti. Qeyd etdiyimiz münasibətlərin lazımı səviyyədə reallaşması üçün məlumat münasibətlərinin də xidməti az deyildir. Bu cür münasibətə sifarişi qəbul edənə sifarişçiyə mövcud vəziyyət barədə məlumat verməsi və s. misal ola bilər.

Mülki hüquq münasibətləri subyektlərin əlaqəsinə görə də iki yerə – mütləq və nisbi hüquq münasibətlərinə bölünür. Mütləq hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxs qarşısında bütün digər şəxslər məsuliyyət daşıyırlar. Bu münasibətlərə mülkiyyət hüququ münasibətlərini aid etmək olar. Məsələn, vətəndaş ona məxsus olan yaşayış evi üzərində mülkiyyətçiyə xas olan bütün hüquqlara malikdir və digər şəxslər onun bu hüquqlarını pozmaqdan çəkinməlidirlər.

Nisbi hüquq münasibətlərində isə səlahiyyətli şəxs qarşısında, ancaq bir və ya bir neçə konkret şəxs məsuliyyət daşıyır. Bu münasibətlərdə səlahiyyətli

yətlə şəxsin hüququ nisbi hüquq münasibətləri ilə tənzim edilir. Məsələn, borc müqaviləsinə əsasən, səlahiyyətli şəxs, yəni kreditor öz borcunu yalnız bir şəxsdən, borcludan tələb edə bilər.

Mülki hüquq münasibətləri hüquqların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar əşya və öhdəlik hüquq münasibətləri olmaqla iki yerə bölünür.

Əşya münasibətləri bu və ya digər subyektlərin – təbii obyektlər, istehsal vasitələri, əməyin nəticələrinə malik olması ilə bağlı olan münasibətlərdir. Onların hamısı öz-özlüyündə, birinci, subyektin ona məxsus olan əşyaya, ikinci, onun və digər şəxslər barəsində bu əşyaya olan münasibətlərini təşkil edir.

Əşya münasibətlərinin bu cür ikili təbiəti prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Şəxsin əşyaya olan münasibəti normal istehsalı müəyyən edən şərtədir. İstehsalçı əşyaya sahiblik edərək, ondan istifadə edir və onun üzərində sərəncam verdikdə istehsal da maksimum effektiv olur.

Əmlak münasibətlərinin hüquqi xarakterinə gəldikdə isə, onu demək lazımdır ki, əşya sahibi əmlak öz şəxsi əmlakı kimi yalnız kənar şəxslərin müdaxiləsinin qarşısı alındıqdan sonra münasibət göstərə bilər.

Öhdəlik münasibətləri əmlakın bir şəxsdən digərinə keçməsi ilə bağlıdır. Əgər səlahiyyətli şəxsin marağının təmin edilməsi üçün vəzifə daşıyan şəxslərin fəal hərəkəti tələb olunarsa, bu cür hüquq münasibətləri öhdəlik münasibətləri adlanır.

Bu münasibətlər təbiətən müxtəlifdirlər. Onların ən böyük qrupu əmlakın sahibliyə, istifadəyə və sərəncama verilməsinə səbəb olan müqavilələr əsasında, müəyyən bir hissəsi isə iştirakçılar arasında hər hansı razılığın olmadığı hallarda yaranır.

Hüquqi məzmununa də görə mülki hüquq münasibətləri sadə və mürəkkəb hüquq münasibətləri olmaqla iki yerə bölünür. Əgər bir tərəfdə hüquq, digər tərəfdə vəzifə varsa, bu cür hüquq münasibətlərinə sadə və yaxud birtərəfli hüquq münasibətləri deyilir. Məsələn, borc müqaviləsindən yaranan münasibətlər və s. Hər iki tərəfdə hüquq və vəzifələrin olduğu münasibətlərə isə mürəkkəb və yaxud ikitərəfli hüquq münasibətləri deyilir. Alqı-satqı, əmlak kirayəsi və s. müqavilələrdən əmələ gələn münasibətlər buna misal ola bilər.

Mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçılarına bu münasibətlərin subyektləri deyilir və bu subyektlərə fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər, dövlət və inzibati-ərazi qurumları daxildir. İstənilən ictimai münasibət

kimi, mülki hüquq münasibətləri də insanlar arasında yaranır. İnsanlar bu hüquq münasibətlərində həm ayrıca fərd, həm də mütəşəkkil kollektivlər şəklində çıxış edirlər. Ayrıca fərdlər mülki qanunvericilikdə fiziki şəxs adlandırılır.

Hüquq subyektliyi – şəxsin (subyektin) hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olması üçün onun sosial-hüquqi imkanını əks etdirir. Hüquq subyektliyinin yaranması, dəyişməsi və xitamı insanın anadan olması, inkişafı və ölümü faktı ilə yanaşı, həm də sosial şəraitin müəyyən kompleksi ilə əlaqədardır. Şəxsin hüquq subyektliyinə malik olması üçün maddi və hüquqi təminat lazımdır.

Hüquq subyektliyi, hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin məcmusunu təşkil edir. Subyektin mülki hüquqlara malik olmaq və mülki hüquq vəzifələri daşımaq qabiliyyəti hüquq qabiliyyətidir. Subyektin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyəti isə fəaliyyət qabiliyyətidir.

Mülki hüquq subyektliyi mülki hüquq münasibətlərinin müxtəlif iştirakçıları üçün eyni deyildir. Bu, vətəndaşlarda ümumi, hüquqi şəxslərdə xüsusi, dövlət üçün isə universal xarakter daşıyır. Hüquq

subyektivliyini subyektiv hüquqla eyniləşdirmək düzgün deyil. Onun mahiyyəti əsasən, qabiliyyətdə əks olunur. Hüquq subyektivliyi ilə subyektiv mülki hüquq arasında fərq ondan ibarətdir ki, əgər birincisi subyektiv hüquq əldə etmək qabiliyyətini göstərirsə, ikincisi subyektiv qanunla müəyyən olunmuş davranış ölçüsüdür.

Mülki hüquqi münasibətlər Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində də geniş əksini tapıb. Məcəllənin 24-42-ci maddələrində mülki hüquq münasibətlərinin subyektivlərindən biri olan fiziki şəxslərdən bəhs edilir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxslər dedikdə, təkcə respublika vətəndaşları deyil, həm də Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də başa düşülür. Yəni mülki hüquq qabiliyyəti bütün fiziki şəxslər üçün eyni dərəcədə tanınır və real surətdə təmin edilir.

Hər bir fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduğu an əmələ gəlir və ölümü ilə xətm edilir.

Mövcud qanunvericilikdə bəzi normalar hələ doğrulmamış, yəni ana bətnində olan uşağın da hüquqlarının qorunmasını nəzərdə tutur. Mülki Məcəllənin 25.3-cü maddəsinə əsasən, vərəsə olmaq hüqu-

qu maya bağlandığı andan əmələ gəlir, bu hüququn həyata keçirilməsi isə yalnız uşağın dünyaya gəlməsindən sonra mümkündür.

Fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa xüsusi mülkiyyətdə əmlaka malik olmaq, yaşayış yeri seçmək, elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərlərinin, kəşflərin, ixtiraların, səmərələşdirici təkliflərin müəllifi olmaq, ümumiyyətlə respublika ərazisində istədiyi kimi hərəkət etmək və s. hallar daxildir. Qanunvericiliyə əsasən fiziki şəxslərin hüquq qabiliyyətindən məhrum edilməsi yolverilməzdir.

Mülki hüququn subyektivliyi sifətində çıxış etməsi üçün fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti ilə yanaşı, fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması da vacibdir. Fəaliyyət qabiliyyətinin olub-olmaması hüquq qabiliyyətinin məzmununa təsir göstərmir. Yəni fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılsa da, hüquq qabiliyyətini tam saxlayır.

Bütün vətəndaşlar eyni ölçüdə fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyil. Qanun insanın intellektual, iradəvi və yetkinlik səviyyəsini, onun öz hərəkətlərini başa düşmək və onlara rəhbərlik etmək qabiliyyətini nəzərə alaraq fəaliyyət qabiliyyətinin müxtəlif dərəcələrini müəyyən edir. Fiziki şəxsin fəaliyyət

qabiliyyətindəki fərq qanunvericilik tərəfindən yaş və tibbi əsaslara görə müəyyən olunur.

Fiziki şəxsin mülki hüquqi fəaliyyət qabiliyyəti, o, yetkinlik yaşına, yəni on səkkiz yaşına çatdıqda tam həcmdə əmələ gəlir. Bu cür şəxslər hüquqlar əldə etməkdə və həyata keçirməkdə, öz üzərinə müvafiq vəzifələr qoymaq və onları icra etməkdə, habelə öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımaqda müstəqildir.

Şəxsin tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması bir sıra sosial və psixoloji hallardan asılıdır. 7 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların (azyaşlıların) fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. 7 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların isə məhdud fəaliyyət qabiliyyəti vardır. Mülki qanunvericilik bu yaşda olan şəxslərin də aşağıdakı qruplarını fərqləndirir: a) 7 yaşından 14 yaşınadək olan məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər; b) 14 yaşından 18 yaşınadək olan məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər.

14 yaş tamamlanmış yetkinlik yaşına çatmayanların əvəzinə əqdləri onların adından yalnız valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar bağlaya bilərlər. 14 yaş tamamlanmış yetkinlik yaşına çatmayanın vurduğu ziyana görə onun valideyn-

ləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumları məsuliyyət daşıyırlar.

14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların müstəqil surətdə öz qazancları, təqaüdləri və digər gəlirləri barəsində sərəncam vermək; elm, ədəbiyyat və ya incəsənət əsərlərinə, ixtiralara dair müəllif hüquqlarını həyata keçirmək; qanuna uyğun olaraq kredit idarələrinə əmanət qoymaq və onlar barəsində sərəncam vermək; bir sıra xırda məişət xarakterli əqdləri bağlamaq hüququ vardır. Digər hallarda bu şəxslər əqdləri yalnız öz qanuni nümayəndələrinin – valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya qəyyumların yazılı razılığı ilə bağlaya bilərlər.

14 yaşından 18 yaşınadək olan şəxslər vurduqları ziyana görə qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti darala və genişlənə bilər. Belə ki, on səkkiz yaşına çatanaqəd nikaha girməyə qanunun yol verdiyi halda, on səkkiz yaşına çatmamış fiziki şəxs nikaha girdiyi vaxtdan tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir.

Mülki Məcəllənin 32-ci maddəsinə əsasən spirtli içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-isti-

fadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində öz ailəsini ağır maddi vəziyyətə salan fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə tərəfindən məhdudlaşdırıla bilər. Belə şəxsin üzərində himayəçilik təyin edilir. O, yalnız himayəçisinin razılığı ilə başqa əqdlər bağlaya bilər, habelə qazanc, pensiya və digər gəlirlər götürə bilər və bunlar barəsində sərəncam verə bilər. Lakin bu cür fiziki şəxs bağladığı əqdlər üzrə və vurduğu ziyan üçün müstəqil surətdə əmlak məsuliyyəti daşıyır.

Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan əsaslar aradan qalxdıqda məhkəmə onun fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasını ləğv edir. Fiziki şəxsin üzərində təyin edilmiş himayəçilik məhkəmənin qərarına əsasən ləğv olunur.

Şəxsin fəaliyyət qabiliyyətini nəinki yaşı, həm də onun psixi vəziyyəti də müəyyən edə bilər. Ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən şəxslər də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayıla bilər.

Şəxsin, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılması üçün hüquqi və tibbi kriteriya lazımdır. Şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməməsi və öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməməsi (hüquqi kriteriya) ilə şərtlənir. Bu cür şəxslər üzərində qəyyumluq müəyyənləşdirilir. Onların adından əqdləri həmin şəxsin qəyyumu bağlayır. Şəxs sağaldıqda məhkəmə onu fəaliyyət qabiliyyətli sayır. Onun üzərində müəyyənləşdirilmiş qəyyumluq məhkəmə qərarına əsasən ləğv edilir.

Mülki qanunvericilikdə fiziki şəxsin hüquqi təleyi ilə bağlı mübahisə doğuran məsələlərdən biri də şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş elan edilməsidir.

Qanunvericilikdə şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş elan edilməsi kimi kateqoriyanın olması, mülki hüquq münasibəti subyektlərindən birinin, məsələn, borclunun, ərin (arvadın), digər qohumların və s. olmaması ilə yaranan hüquqi qeyri-müəyyənlikləri aradan qaldırmaq zəruriyyəti ilə əlaqədardır.

Mülki Məcəllənin 40.1-cı maddəsinə əsasən, əgər fiziki şəxsin olduğu yer məlum deyildirsə və iki il ərzində o, yaşayış yerində görünməmişsə, maraqlı şəxslərin ərizəsinə əsasən, məhkəmə fiziki şəxsi xəbərsiz itkin düşmüş hesab edə bilər. Xəbərsiz itkin düşmə ilə bağlı qərar qəbul olunduqda isə həmin şəxsin qanuni əmlakının daimi idarə edilməsi üçün

qəyyumluq müəyyən edilir; bu əmlak hesabına onun borcları ödənilir; öhdəsində olan şəxslərə dolanacaq xərcləri verilir; əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ əmələ gəlir və s.

Xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş elan olunmuş şəxs gəldikdə və ya onun olduğu yer aşkar edildikdə məhkəmə onun xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş hesab edilməsi və onun əmlakının idarə olunması haqqında qərarı ləğv edir. Əgər şəxsin yaşayış yerində onun harada olması barədə beş il ərzində məlumat olmazsa, habelə o, ölüm təhlükəsi törədən və ya hansısa bədbəxt hadisədən həlak olduğunu güman etməyə əsas verən şəraitdə xəbərsiz itkin düşərsə və ondan altı ay ərzində xəbər çıxmazsa, o, məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilə bilər.

Mülki Məcəllənin 41.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq hərbi əməliyyatlarla əlaqədar xəbərsiz itkin düşmüş hərbi qulluqçu və ya digər şəxs hərbi əməliyyatların qurtardığı gündən azı iki il keçdikdən sonra məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilə bilər. Ölmüş elan etmə halında ölüm günü məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə mindiyi gün hesab edilir. Ölmüş elan edilmiş şəxs gəldikdə və ya onun olduğu yer aşkar edildikdə, məhkəmə əvvəlki qətnaməni

ləğv edir; ölüm haqqında qeydiyyat ləğv olunur; əgər yeni nikah bağlanmamışdırsa, nikah bərpa olunur. Qayıtma vaxtından asılı olmayaraq, şəxs, onun ölmüş elan edilməsindən sonra əvəzsiz olaraq başqa şəxsə verilmiş əmlakdan qalanının qaytarılmasını tələb edə bilər. Əvəzli əqdlər üzrə əmlak o vaxt qaytarılır ki, həmin şəxs əmlakı əldə edərkən şəxsin sağ olmasını bildiyi sübut edilsin. Əgər ölmüş elan edilmiş şəxsin əmlakı dövlətə keçmiş və satılmışsa, onda əmlakının satışından götürülmüş məbləğ ona qaytarılır.

Hüquqi şəxslər dövlət mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri kimi

Fiziki şəxslərlə yanaşı həm də təşkilatlar, idarə və müəssisələr də mülki hüquq münasibətlərinin subyektinə ola bilər. Fiziki şəxsdən fərqli olaraq, mülki qanunvericilikdə idarə, müəssisə və təşkilatlar hüquqi şəxs adlanırlar. Mülki Məcəllənin 43.1-ci maddəsinə əsasən, hüquqi şəxs, qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla ca-

vabdehdır, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir. Göründüyü kimi, hər bir qurum deyil, yalnız aşağıdakı əlamətlərə malik olanlar hüquqi şəxs hesab olunurlar:

1. Təşkilati vahidlik hüquqi şəxsin tam, vahid təşkilat qismində təşkil edilməsi deməkdir. Hüquqi şəxsin təşkilat vahidliyinə malik olması onun nizamnamə və ya əsasnaməsi ilə müəyyən olunur. Təsisçilər tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnamə hüquqi şəxsin təsis sənədidir. Nizamnamədə hüquqi şəxsin adı, olduğu yer, fəaliyyətinin idarə edilməsi qaydası, habelə onun ləğvi qaydası müəyyənləşdirilir. Dövlət büdcəsində olan idarə və müəssisələr, həmçinin, ictimai və s. təşkilatlar həmin növ təşkilatlara dair ümumi əsasnaməyə uyğun olaraq hərəkət edirlər.

2. Ayrıca əmlaka malikolma. Əgər təşkilati vahidlik çoxlu şəxslərin vahid bir kollektiv halında birləşməsi üçün vacibdirsə, onda əmlak ayrılığı da bu birləşmənin fəaliyyətinin maddi bazasını əmələ gətirir. Hər hansı bir təşkilat özünün maddi bazasına – torpaq sahələrinə, texniki predmetlərə, daşınar obyektlərə, pul vəsaitlərinə və s. malik olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Bunlar kompleks halında hüquqi

şəxsin xüsusi əmlakını təşkil edir və onu digər şəxslərdən fərqləndirir.

3. Müstəqil əmlak məsuliyyəti. Ümumi qayda-ya görə, hüquqi şəxsin əmlakının mülkiyyətçiləri və yaxud iştirakçıları onun öhdəliklərinə görə cavab vermirlər, eyni zamanda hüquqi şəxslər də onların öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Yəni hər hansı bir hüquqi şəxs öz öhdəliklərinə görə müstəqil surətdə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

4. Hüquqi şəxsin mülki dövrüyyədə öz adından çıxış etməsi özünü onda göstərir ki, o, öz adından mülki hüquqlar əldə edə və həyata keçirə, habelə vəzifələr daşıya bilər, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh kimi çıxış edə bilər.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 49.1-ci maddəsinə əsasən hüquqi şəxslər özlərinin qanunvericiliyə və nizamnaməyə uyğun fəaliyyət göstərən orqanları vasitəsilə mülki hüquqlar əldə edir və öhdələrinə mülki vəzifələr götürürlər. Bəzi hallarda hüquqi şəxsin marağına uyğun olaraq hüquqi hərəkətləri etibarnaməyə əsasən, onun adından təmsilçiləri həyata keçirirlər. Həmin maddənin 3-cü bəndində isə hüquqi şəxs adından çıxış edən şəxsin təmsil etdiyi hüquqi şəxsin mənafeləri üçün vicdanla və ağılla hərəkət etməli olduğu əksini tapıb.

Mülki dövriyyədə hüquqi şəxsin öz adından çıxış etməsi onun ən zəruri əlamətlərindəndir və bir növ digər əlamətləri də özündə cəmləşdirir. Maddi və təşkilati zəmin əsasında yaranaraq, bu əlamət, hüquqi şəxsin müstəqilliyinin və mülki hüquq subyektliliyinin son ifadəsidir.

Hüquqi şəxsdə göstərilən bu dörd əlamətin hamısının birlikdə olması vacibdir. Göstərilən əlamətlərdən birinə belə malik olmayan təşkilat, idarə və müəssisə hüquqi şəxs hesab oluna bilməz.

Dövlət qeydiyyatına alındığı andan hüquqi şəxs mülki hüquqlara malikdir və mülki vəzifələr daşıyır. Kommersiya hüquqi şəxsləri qanunla qadağan edilməyən istənilən fəaliyyət növlərini həyata keçirmək üçün zəruri mülki hüquqlara malik ola və mülki vəzifələr daşıya bilərlər. Siyahısı qanunvericiliklə müəyyən edilən ayrı-ayrı fəaliyyət növləri ilə hüquqi şəxslər, yalnız xüsusi icazə (lisenziya) əsasında məşğul ola bilərlər. Hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətinə onun ləğvinin başa çatdığı an xitam verilir.

Hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti hüquq qabiliyyəti ilə eyni zamanda əmələ gəlir və xüsusi hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Hüquqi şəxs öz əsasnaməsi (nizamnaməsi) dairəsində fəaliyyət göstərir. Hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə, onun mül-

ki dövriyyədə müstəqil olaraq çıxış edə bilmə qabiliyyəti başa düşülür. Hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti faktiki cəhətdən onun orqanlarının yaradılması ilə əmələ gəlir. *Vahid* və *kollegial* olmaqla hüquqi şəxslərin orqanları iki qrupa bölünür. Dövlət hüquqi şəxsləri vahid rəhbərlik prinsipi əsasında təşkil edilir. Vahid rəhbərliyə hüquqi şəxs olan idarə, müəssisə və təşkilatın direktoru, rəisi və s. misal ola bilər və kollegial orqanlardan fərqli olaraq, onlar təyin edirlər. Kooperativ, ictimai və digər hüquqi şəxslər isə kollegial orqanlara malikdir və bu tipli hüquqi şəxslərin orqanları onların ümumi yığınağı tərəfindən təyin edilir. Kollegial orqanlara ümumi yığınaqdan əlavə, yuxarı orqana tabe olan icra orqanı, nəzarət orqanı olan təftiş komissiyası və s. misal ola bilər.

Hüquqi şəxsin orqanının nizamnamə ilə müəyyən edilən fəaliyyəti həyata keçirməsi hüquqi şəxsin fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir və onun üçün hüquq və vəzifələr vardır.

Hüquqi şəxsin fəaliyyəti onun nümayəndəlikləri vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında yerləşən və hüquqi şəxsin mənafeələrini təmsil və müdafiə edən ayrıca bölməsi nümayəndəlik sayılır. Hüquqi şəxsin olduğu yerdən

kənarında yerləşən və onun funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini, o cümlədən, nümayəndəlik funksiyalarını həyata keçirən ayrıca bölməsi filial sayılır.

Qeyd olunan bu nümayəndəlik və filiallar hüquqi şəxs sayılırlar və fəaliyyətləri təmsil etdikləri hüquqi şəxsin əsasnamələri üzrə həyata keçirilir. Nümayəndəliklərin və filialların rəhbərləri hüquqi şəxs tərəfindən təyin edilir və onun etibarnaməsi əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsinin də aşağıdakı üsulları vardır: *sərəncam*, *icazə* və *təqdimedic* normativ üsul.

Birinci üsulda – sərəncam qaydasında dövlət hüquqi şəxsləri əmələ gəlir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquqi şəxsin yaranması üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarının xüsusi inzibati sərəncamı lazımdır.

İkinci halda – yəni icazə qaydasında yeni hüquqi şəxsin yaradılması təşəbbüsü fiziki və yaxud hüquqi şəxslərə aiddir. Belə hüquqi şəxsin yaradılmasında dövlət orqanının iştirakı həmin hüquqi şəxsin yaradılmasına icazə verməsində ifadə olunur. Burada icazə ya dövlət orqanları, ya da buna səlahiyyəti çatan kooperativ və ictimai təşkilatlar tərəfindən ve-

rilir. İcazə qaydasında yaranan hüquqi şəxslərə həmkarlar ittifaqlarını, idman cəmiyyətlərini və s. misal göstərmək olar.

Təqdimedic normativ qaydada isə hüquqi şəxsin əmələ gəlməsi üçün dövlət orqanlarının sərəncamı və icazəsi lazım deyildir. Onların yaradılması qabaqcadan xüsusi hüquq normalarında müəyyən olunmuşdur. Dövlət orqanı isə belə hüquqi şəxsin yaradılmasında hüquq normalarına əməl olunmasını yoxlamaq səlahiyyətinə malikdir. Hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsinin bu qaydası respublikamızda və eləcə də xarici ölkələrdə çox yayılmışdır.

Mülki qanunvericilikdə hüquqi şəxsin xitamı qaydaları da öz əksini tapır. Bunun üçün iki qayda mövcuddur: *yenidən təşkilətmə* və *ləğvetmə*.

Hüquqi şəxsin yenidən təşkili onun təsisçilərinin (iştirakçılarının) və ya hüquqi şəxsin nizamnamə ilə vəkil edilmiş orqanının qərarı ilə həyata keçirilə bilər. Hüquqi şəxsin yenidən təşkilətmə yolu ilə xitamının da aşağıdakı növləri vardır: birləşmə; qoşulma; bölünmə; ayrılma və çevrilmə.

Mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri

Mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri bu münasibətlərin mühüm ünsürlərindən biridir və mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri dedikdə, bu hüquq münasibətlərinin nəyə qarşı yönəldiyi başa düşülməlidir. Mülki hüquq subyektlərinin öz aralarında hüquq münasibətlərinə daxil olmalarına səbəb olan maddi və mənəvi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri adlanır. Belə nemətlərin (obyektlərin) dairəsi olduqca geniş və müxtəlifdir. Mülki Məcəllənin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq əmlak və ya qeyri-əmlak dəyəri olan, qanunvericiliklə mülki dövriyyədən çıxarılmamış maddi və ya qeyri-maddi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri ola bilərlər. Mülki hüquq münasibətlərinin obyektlərinə aşağıdakılar daxildir: əşyalar; yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri; işlər və xidmətlər; qeyri-maddi nemətlər.

Əşyalar mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri içərisində xüsusi yer tutur ki, bu da mülki dövriyyədə onların daha çox yayılması və mülkiyyət hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olması ilə əlaqədardır. Əşyalar insanlar arasındakı münasibətlərə görə müəyyən edilən zahiri maddi predmet

lərdir. Mülki Məcəllənin 135.1-ci maddəsinə, əsasən yalnız fiziki obyektlər əşya sayılırlar. Əşyalar maddi və mənəvi mədəniyyətin predmeti kimi insan əməyinin məhsulu, yaxud da təbiətin özü tərəfindən yaradılmış və insanların öz həyat fəaliyyəti üçün istifadə etdiyi torpaq, faydalı qazıntılar, bitkilər və s.-dən ibarətdir. Mülki hüquq münasibətlərinin obyekti kimi əşyaların ən mühüm əlaməti insanların bu və ya digər tələbatlarının ödənilməsində özünü göstərir.

Əşyalar öz təyinatına, iqtisadi xarakterinə və əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- a) *istehsal vasitələri və istehlak predmetləri;*
- b) *daşınar və daşınmaz əşyalar;*
- c) *dövriyyədən çıxarılmamış, dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış və dövriyyədən çıxarılmış əşyalar;*
- d) *istehlak edilən və istehlak edilməyən əşyalar;*
- e) *fərdən və cinsən müəyyən edilən əşyalar;*
- f) *bölünər və bölünməz əşyalar;*
- g) *əsas və yardımçı əşyalar;*
- h) *cüt və tək əşyalar;*
- i) *bəhər, gəlir və məhsul.*

Əşyaların canlı və cansız əşyalar olmaqla iki yerə bölünməsi mülki hüquq ədəbiyyatlarında qəbul edilsə də, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəllə-

sinin 135.3-cü maddəsində göstərilir ki, bitkilər və heyvanlar əşya deyildir. Onların hüquqi vəziyyəti xüsusi qanunlarla müəyyənləşdirilir və əgər qanunvericilikdə ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, əşyaların hüquqi vəziyyəti bitkilərə və heyvanlara şamil edilir.

Əşyaların təsnifatı aparılarkən hər bir əşyanın özünəməxsus hüquqi vəziyyəti müəyyən olunur. Əşyaların hüquqi vəziyyəti dedikdə, mülki hüquq münasibətlərinin obyektini kimi əşyaların əldə olunmasını, onlardan istifadə edilməsini və onlar üzərində sərəncam verilməsini tənzip edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Pul və qiymətli kağızlar əşyaların xüsusi qrupunu təşkil edir. Pulun əsas xüsusiyyəti onun ümumi əvəzedici olması və bu xüsusiyyətinə görə digər əşyalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsindən ibarətdir və əgər qanun qadağan etmərsə, istənilən əmlak borcunu praktiki olaraq pul ilə ödəmək olar.

Azərbaycan Respublikasında rəsmi pul vahidi olan manat respublikanın bütün ərazisində nominal dəyərində görə müəyyən edilən, qanuni ödəmə vasitəsidir.

Əşyalardan fərqli olaraq, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri özündə qeyri-maddi nemətləri əks etdi-

rir. Belə ki, elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərləri – yeni ideyaların, obrazların, anlayışların məcmusu; ixtira, faydalı nümunə və sərəmələşdirmə təklifləri – məsələlərin texniki həlli; sənaye nümunələri – məmulatların xarici görünüşlərinin bədii-konstruktor həllini və s. əks etdirir. Bunlar o zaman mülki hüquq münasibətlərinin obyektini ola bilərlər ki, digər şəxslərin onları mənimsəmələrini təmin edən hər hansı bir obyektiv formada ifadə olunsunlar. Məsələn, ədəbiyyat əsərləri əlyazma şəklində mövcud ola bilər, maqnit lentinə yazıla bilər və i.a.; ixtira çertyojlar, sxemlər formasında ifadə oluna bilər və i.a. Yaradıcılıq nəticəsinin maddi daşıyıcıları (əlyazma, maqnit lentinə yazılma, çertyoj və i.a.) əşyalar kimi digər şəxslərin mülkiyyətinə verilə bilər, sərəf oluna bilər və i.a.

Qeyri-maddi nemətlər olmaqla, yaradıcılıq fəaliyyətinin həmin nəticələri onun müəlliflərinin razılığına əsasən digər şəxslər tərəfindən ancaq müəllifliyi saxlanılmaqla istifadə oluna bilər (burada qanunda nəzərdə tutulmuş müəyyən istisnalar ola bilər).

Yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri ilə yanaşı, digər fəaliyyətlərin nəticələri də mülki hüquq münasibətlərinin obyektinə daxildir.

Qeyri-maddi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin xüsusi qrupunu təşkil edir. Qeyri-maddi ne-

mətlər dedikdə, qüvvədə olan qanunvericiliklə nəzərdə tutulan və mühafizə edilən, şəxsiyyətdən ayrılması qeyri-mümkün olan və iqtisadi məzmununa malik olmayan nemət və azadlıqlar başa düşülür. Buraya həyat və sağlamlıq, şərafət və ləyaqət, şəxsi toxunulmazlıq, işgüzar nüfuz, şəxsi və ailə sirri, ad, müəlliflik hüququ və s. kimi qeyri-maddi nemətlər daxildir.

HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN MƏZMUNU

Münasibət iştirakçılarının faktiki davranışı hüquq münasibətlərinin maddi məzmununu təşkil edir. Hüquq münasibətlərində hüququn məzmunu forma-ya keçir və hüquq münasibətlərinin bilavasitə məzmununu müəyyən hüquqlara malik olan və vəzifələr daşıyan münasibət subyektlərinin davranışı təşkil edir.

Hüquq münasibətlərinin məzmunu dedikdə, həmin münasibət subyektlərinin bir-biri ilə hər cür qarşılıqlı əlaqəsi deyil, yalnız obyektiv hüququn norması ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilən, qanunla nəzərdə tutulmuş və hüquqi əhəmiyyətli fəaliyyət başa düşülməlidir. Ədəbiyyatda cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin məzmununun izahını “*məzmun*” və “*forma*” kimi fəlsəfi kateqoriyalar vasitəsilə vermək cəhdlərinə də rast gəlmək olar. Belə yanaşma zamanı cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin məzmununu – hərəkətlər, formasını – hüquq və vəzifələr ifadə edir. Beləliklə, dövlət ittihamının müdafiəsi zamanı yaranan hüquq münasibətlərinin məzmunu dedikdə, hüquq norması

ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində dövlət ittihamçısının cinayət mühakimə icraatının digər subyektləri ilə faktiki qarşılıqlı əlaqələri başa düşülməlidir.

Hüquq münasibətlərinin məzmununu tam mənada açmaq üçün prokurorun prosesual səlahiyyətləri, yəni onun cinayət mühakimə icraatında malik olduğu hüquqlar və daşdığı vəzifələrin həcmi barədə aydın təsəvvürə malik olmaq zəruridir. Prokuror səlahiyyətlərinin məzmunu və həcmi onun həyata keçirdiyi funksiyaların xarakterindən asılıdır.

Qarşılıqlı hüquq və vəzifə olmadan hüquq münasibətinin özü yoxdur. Məsələn, hər bir tələbə ilə ali məktəb arasında hüquq münasibəti vardır. Tələbənin təhsil almaq hüququ vardır, ali məktəb isə, öz növbəsində təhsil proqramına uyğun olaraq ona müvafiq biliklər əldə etmək üçün şərait yaratmağa borcludur. Hüquq münasibəti iştirakçılarının hüquq və vəzifələri hüquq münasibətlərinin hüquqi məzmununu təşkil edir.

Hüquq elmində “hüquq münasibətlərinin tərkibi” anlayışından istifadə olunur ki, onun da elementləri aşağıdakılardır:

Hüquq subyekti; hüquq münasibətlərinin məzmunu; hüquq münasibətlərinin obyekt;

Hüquq münasibətlərinin maddi məzmununu onun subyektlərinə tərəf kimi məxsus olan qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin reallaşması ilə əlaqədar davranış və hərəkətlər təşkil edir. Bu mənada hüquqi əlaqələrin hüquqi məzmunu – hüquq münasibətinin subyektlərinin hüquq və vəzifələridir. Hüquq münasibətinin obyekt – hüquq münasibəti subyektlərinin fəaliyyətlərinin yönəldiyi maddi və qeyri-maddi nemətlərdir.

Hüquq münasibətləri

Hüquq münasibətləri dedikdə, hüquq normaları ilə tənzim edilən ictimai münasibətlər başa düşülür və bu, insanlar arasında subyektiv hüquqlar və vəzifələr əsasında qurulan əlaqədir. Burada mövzunun predmetinə uyğun olaraq əsasən dövlət ittihamının həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyət nəticəsində yaranan bütün əlaqələrin məcmusuna diqqət yönəltməyə çalışacağıq. Xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır ki, əlaqələrin məcmusunu yalnız cinayət mühakimə icraatının hü-dudları çərçivəsinə salmaq doğru deyil. Yəni, prokurorun dövlət ittihamını müdafiə edərkən daxil olduğu hüquq münasibətləri cinayət mühakimə icraatı ilə əlaqədar olsa da, bu münasibətlərin heç də hamısı cinayət-prosesual hüquq münasibətləri de-

yildir. Çünki, prokuror öz cinayət-prosessual fəaliyyəti zamanı yalnız cinayət prosesinin iştirakçıları ilə deyil, digər şəxslərlə də qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bu, daha çox özünü prokurorla yuxarı prokuror arasında yaranan münasibətlərdə büruzə verir. Belə ki, yuxarı prokuror aşağı prokuroru cinayət prosesində xidməti səlahiyyətlərini lazımi qaydada həyata keçirmədiyinə görə intizam məsuliyyətinə cəlb edə bilər, amma bu münasibətlər prokurorun cinayət prosesində iştirakı ilə əlaqədar yarınsa da, cinayət-prosessual hüquq normaları ilə tənzim edilmir və belə münasibətlərə prosessual hüquq münasibətləri kimi baxmaq olmaz.

Prokurorun cinayət mühakimə icraatının digər iştirakçıları ilə daxil olduğu hüquq münasibətləri dövlət ittihamının müdafiəsi üzrə fəaliyyətlə əlaqədar olaraq cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin bütün xüsusiyyətlərinə malik olur: a) prokurorun cinayət-prosessual fəaliyyəti nəticəsində yaranan münasibətlər hər zaman onunla digər vəzifəli və ya fiziki şəxslər arasında yaranır və ictimai münasibətlərin bir növü kimi çıxış edir; b) bu münasibətlər yalnız hüquq normaları əsasında yaranır, dəyişir və ya xitam olunur; c) prokuror hüquq münasibətinin tərəfi olduğuna görə, konkret hallarda ya hüququ,

yaxud da vəzifəsi olan tərəf kimi çıxış edir. Bu hüquq münasibətlərində hər zaman prokurorun müvafiq hüququna uyğun gələn vəzifəyə malik olan və ya prokurorun müvafiq vəzifəsinə uyğun gələn hüquqa malik olan qarşı tərəf mövcud olur; d) bu münasibətlər iradəli xarakter daşıyır. Yəni hüquq münasibətinin yaranması üçün tək-cə həmin münasibəti tənzim edən normanın olması kifayət deyildir. Bu münasibətin meydana çıxması üçün onun subyektlərinin iradə ifadəsi də vacibdir.

Yuxarıda hüquq münasibətlərinə xas olan ümumi cəhətləri sadaladıq. Dövlət ittihamçısının cinayət mühakimə icraatında iştirakı ilə əlaqədar yaranan hüquq münasibətləri cinayət-prosessual xarakterli olduğuna görə, bu münasibətlər öz xüsusi cəhətləri ilə də seçilir.

Bu münasibətlərin xüsusiyyətlərindən biri onların ictimai əsaslara malik olmasıdır. Bu isə o deməkdir ki, bu münasibətlər dövlət ittihamçısının dövlət və ictimai maraqlar naminə həyata keçirdiyi prosessual fəaliyyət nəticəsində yaranır. Bu münasibətlərin yaranma əsasları isə onun digər bir xüsusiyyətidir. Prokuror və cinayət prosesinin digər iştirakçıları arasında hüquq münasibətləri hüquqi faktlar

əsasında, yəni vəzifəli və fiziki şəxslərin hərəkəti və hərəkətsizliyi nəticəsində yaranır.

Bəzi müəlliflər prosessual hüquq münasibətlərinin hakimiyyət xarakterli olmasını göstərirlər. Məsələn, Y.Q.Lukyanovaya görə, prosessual hüquq münasibətləri üfqi subordinasiya başlanğıcları əsasında qurulur – bu münasibətlərin bir tərəfində hər zaman hakimiyyət orqanı, yəni məhkəmə və ya digər tərəfə münasibətdə hakimiyyət səlahiyyətləri verilmiş digər orqan durur. Müəllif burada mülki-prosessual hüquq münasibətləri modelini cinayət mühakimə icraatına da tətbiq etməyə çalışır. Y.Q. Lukyanova qeyd edir ki, prosessual münasibətlərin hakimiyyət xarakterli olması bu münasibətlərdə liderlik edən məcburi subyektin iştirakını qaçılmaz edir və o, lider subyekt qismində məhkəməni qəbul edir. Bu mövqenin çoxsaylı tərəfdarları az deyil. Məsələn, B.A.Qalkin məhz cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin əlamətlərini sadalayarkən tərəf qismində çıxış edən bir neçə subyektdən birinin hər zaman dövlət orqanı olmasını bu münasibətlərin xüsusiyyəti kimi vurğulayır. Yuxarıdakı fikirləri diqqətlə təhlil edib bu qənaətə gəlmək olar ki, bu cür yanaşma Azərbaycan Respublikasının müasir cinayət mühakimə icraatı konsepsiyası üçün qəbul edil-

məzdir. Cinayət mühakimə icraatının çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsinin qanunda təsbit edilməsindən sonra müdafiəçinin prokurorla daxil olduğu bütün hüquq münasibətlərini hakimiyyət xarakterli hüquq münasibətləri adlandırmaq fikrimizcə, düzgün deyil. Hüquq münasibətinin tərəfləri olaraq prokuror dövlət orqanı kimi çıxış etsə də, məhkəmə mərhələlərində o, müdafiəçiyə münasibətdə hakimiyyət nümayəndəsi qismində deyil, müdafiəçi ilə bərabər hüquqi imkanlara malik olan çəkişmə prosesinin iştirakçısı qismində çıxış edir. Bununla yanaşı, cinayət prosesinin digər mərhələlərində, xüsusilə də icraatın məhkəməyədək olan gedişində prokurorun cinayət təqibi üzrə fəaliyyəti zamanı iştirakçısı olduğu hüquq münasibətlərinin böyük qismi hakimiyyət xarakterli münasibətlər olur.

Cinayət-prosessual münasibətlərin daha bir xüsusiyyəti kimi onların yalnız hüquq münasibətləri formasında yaranması və mövcudluğu qeyd olunmalıdır. Həmişə prosessual hüquqla tənzim edilən prosessual münasibətlər prosedür xarakterli münasibətlər olub, hüquqi anomaliyanın həllinə yönəlir. Cinayət mühakimə icraatı zamanı insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının əsas təminatı və onları cinayət prosesini həyata keçirən şəxslərin özbaşınalığının

dan qorumanın ən effektiv vasitəsi həmişə prosessual hüquqla tənzim edilir. Cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin reallaşdırılması üçün yalnız prosessual hüquq deyil, maddi hüquq da tam həcmdə tətbiq edilir.

Cinayət mühakimə icraatında prokurorun, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərlik (nəzarət) və cinayət təqibi (ittiham) kimi iki əsas funksiyası var. Prokuror ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirərkən daxil olduğu hüquq münasibətlərində səlahiyyətləri hakimiyyət və sərəncamverici xarakterli olur. Məhkəmə mərhələsində isə prokurorun səlahiyyətlərinin xarakteri dəyişir. Çünki məhkəmə fəaliyyəti prokuror nəzarətinin predmetinə daxil deyildir və bu mərhələdə prokuror müdafiə tərəfi ilə bərabər hüquqlara malik olan tərəf kimi çıxış edir. Məhkəmə mərhələsində dövlət ittihamçısı kimi prokurorun həyata keçirdiyi hüquqlara nəzər saldıqda, onların hakimiyyət və sərəncamverici xarakterli olmadığı aydınca görünür. Hüquq münasibətlərinin prokurorun səlahiyyət dairəsi ilə bağlı olan daha bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzən bu səlahiyyətlər prokurorun hüquq və vəzifələrinin bir-biri ilə "qarışması" nəticəsində yaranır, amma bu o anlama gəlməməlidir ki, prokurorun hüququ eyni zamanda

onun vəzifəsi kimi də çıxış edir. Nəzəriyyədə hüquq – şəxs üçün qanunla müəyyən edilən həddə və növdə mümkün olan və ya icazə verilən davranış imkanı, vəzifə – tələb olunan və ya məcburi davranış növüdür. Hüquq imkanı, vəzifə isə zərurəti ifadə edir. Bu səbəbdən davranış imkanına həm də tələb olunan davranış kimi baxmaq olmaz. Cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin obyektivi qismində nələrin çıxış etməsi ilə əlaqədar irəli sürülmüş çoxsaylı fikirlər arasında belə münasibətlərin ümumi və xüsusi obyektlərinin fərqləndirilməli olması ideyası daha doğrudur. Çünki hüquq münasibətlərinin ümumi obyektinin müəyyən edilməsi onların ictimai təbiəti və prokurorun cinayət mühakimə icraatındakı fəaliyyəti barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir. Prokuror tərəfindən cinayət təqibinin həyata keçirilməsi zamanı yaranan hüquq münasibətlərinin ümumi predmeti cinayət mühakimə icraatının iştirakçılarının hüquq və azadlıqları, dövlətin və cəmiyyətin qanunla mühafizə olunan maraqlarıdır.

Hüquq münasibətlərinin məzmunu

İnsanlar bütün həyatı boyu müxtəlif ictimai əlaqələrə daxil olurlar ki, bunların da əksər hissəsini

hüquq normaları ilə tənzim edilən hüquq münasibətləri təşkil edir. Hüquq münasibətləri ümumi davranış qaydalarından ibarət olan ictimai münasibətlərin hüquq normaları vasitəsilə həyata keçməsi, reallaşması nəticəsində əmələ gəlir. Yəni hüquq normaları hüquq münasibətlərinin köməyi ilə realizə olunur. Hüquq münasibətləri üçün onun iştirakçılarının (subyektlərinin) subyektiv hüquqları və vəzifələrinin olması xarakterikdir. Münasibət iştirakçılarının qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini hüquq normaları müəyyən etdiyinə görə, hüquq münasibətlərinə şəxslər arasında, onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrində ifadə olunan, hüquqi əlaqə kimi baxmaq olar. Qarşılıqlı hüquq və vəzifə yoxdursa, hüquq münasibətinin özü də ola bilməz.

Hüquq elmində istifadə olunan “hüquq münasibətlərinin tərkibi” anlayışının aşağıdakı elementləri vardır: *a) hüquq subyektii; b) hüquq münasibətlərinin məzmunu; c) hüquq münasibətlərinin obyektii.*

Subyektlərə tərəf kimi məxsus olan qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin reallaşması ilə əlaqədar davranış və hərəkətlər hüquq münasibətlərinin maddi məzmununu təşkil edir. Hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişdirilməsi və xitamı yalnız yuxarıda göstərilən hüquqi şərtlərlə yox, həm də hüquq

qi faktlarla əlaqədardır. Burada hüquqi fakt dedikdə qanunda nəzərdə tutulan, konkret hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi (həmçinin, dəyişməsi və xitam edilməsi) üçün əsas olan həyatı hallar – hadisə və hərəkətlər nəzərdə tutulur. İnsan iradəsi ilə əlaqəsindən asılı olaraq hüquqi faktları hadisələr və hərəkətlər olmaqla iki qrupa bölmək olar. Bunlarla qanun hüquqi nəticələrin əmələ gəlməsini əlaqələndirir. Hadisələr dedikdə, insanın iradəsindən asılı olmayaraq baş verən hüquqi əhəmiyyətli faktlar başa düşülür. Məsələn, insanın ölümü vəərəsəliklə əlaqədar hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Hərəkətlər isə insanın iradəsindən bilavasitə asılı olan hüquqi faktlardır. Hərəkətlər də öz növbəsində qanunauyğun, yəni hüquq normalarını, onların tələblərini pozmayan (məsələn, alqı-satqı müqaviləsi) və qanuna zidd, yəni qanunu pozan, qanunla düz gəlməyən hərəkətlər olmaqla iki yerə bölünür (məsələn, inzibati, cinayət hüquqpozmaları və s.).

Hüquq münasibətləri öz strukturuna görə aşağıdakı hissələrdən ibarətdir: *a) məzmun və forma; b) subyektlər; c) obyektlər.*

İctimai münasibətlərin iştirakçılarına verilən subyektiv hüquq və vəzifələr, mövcud olan hüquq münasibətləri çərçivəsində onların gələcək davranış-

larını qabaqcadan müəyyən edir. İstənilən ictimai münasibət kimi, mülki hüquq münasibətləri də insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində formalaşır. Hüquq münasibətlərində iştirakçıların qarşılıqlı əlaqələri, onların malik olduqları subyektiv hüquqlara və daşdıqları vəzifələrə uyğun olaraq həyata keçirilir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərində satıcı satdığı əşyanı müqavilə ilə müəyyən edilmiş şərtlərlə və müddətdə alıcının mülkiyyətinə verir, alıcı isə müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətdə müəyyən pul məbləğini satıcıya ödəyir. Hüquqi nizamlaşdırma nəticəsində mülki hüququn predmetinə daxil olan ictimai münasibətlər nəinki yoxa çıxmır, əksinə, hüquqi forma əldə edirlər. Buna görə də mülki hüquq münasibətlərinin məzmunu onların iştirakçılarının subyektiv hüquq və vəzifələrinə uyğun olaraq həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqələrini əmələ gətirir. Mülki hüquq münasibətlərinin hüquqi formasını onun iştirakçılarına aid olan subyektiv hüquq və vəzifələr təşkil edir. Subyektiv hüquq dedikdə, səlahiyyətli şəxsin mümkün davranışının hüquqi təminat ölçüsü başa düşülür. Mülki hüquq münasibətlərində vəzifəli şəxsin lazımi davranışının hüquqi cəhətdən şərtləndirilmiş ölçüsü isə subyektiv vəzifədir. Subyektiv mülki hüquq və

vəzifələrin xüsusiyyətləri onların əmlak və şəxsi qeyri-əmlak xarakterli olmasından ibarətdir. Yəni mülkiyyət hüququ, mülkiyyətçinin öz əşyasına sahiblik, istifadə və sərəncamvermə kimi hüquqi təminat imkanlarını müəyyən edən əmlak hüququdur. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiə hüququ isə, səlahiyyətli şəxsin, onun şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların təkzib edilməsi tələbinin hüquqi təminat imkanlarını müəyyən edən şəxsi qeyri-əmlak hüququdur. Mülki hüququn predmetini müxtəlif səpkili normativ aktlarda ehtiva olunan mülki hüquq normalarının tənzim etdiyi əmlak və şəxsi qeyri-əmlak xarakterli ictimai münasibətlər təşkil edir. Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı ictimai münasibətlərin mülki-hüquqi tənzimləmə mexanizminin açılmasında mühüm rol oynayır.

İctimai münasibətlərin mülki hüquq normaları ilə tənzim edilməsi nəticəsində onlar hüquqi forma əldə edir. Mülki hüquq münasibətləri mülki hüquq normaları ilə nizama salınan bu və ya digər münasibətlər deyil, məhz həmin ictimai münasibətlərdir.

Əmlak münasibətlərinin mülki hüquqla tənzim edilməsi nəticəsində mülki əmlak hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasi-

bətləri də, bu münasibətlərin mülki hüquq normaları ilə nizama salınması nəticəsində formalaşır.

Mülki hüquq normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlərə mülki hüquq münasibətləri deyilir. Eyni anlayış şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri üçün də xasdır. Hüquqi tənzimləmə hər hansı bir yeni ictimai münasibətin əmələ gəlməsinə deyil, mülki hüquq münasibətlərinin növlərindən biri olan və artıq mövcud olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə müəyyən forma verməsinə səbəb olur.

Yuxarıda qeyd olunan münasibətlərin yüksək səviyyədə reallaşması üçün məlumat münasibətlərinin rolu da az deyil. Sifarişi qəbul edənin sifarişçiyə mövcud vəziyyət barədə məlumat verməsi və s. bu cür münasibətə nümunə kimi göstərmək olar.

Mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi (dəyişməsi, xitamı) əsasını hüquqi faktlar təşkil edir. Hüquqi faktlar dedikdə, hüquq normasında nəzərdə tutulan və hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam edilməsinə səbəb olan həyati hallar başa düşülür. Bununla belə, faktların hamısı deyil, yalnız müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olan hüquqi əhəmiyyətli faktlar hüquqi fakt hesab olunur.

Hüquqi faktlar üçün üç əsas hal xarakterikdir:

- 1) hüquqi fakt – bizim şüurumuzdan, düşüncəmizdən asılı olmayan real gerçəklikdir;
- 2) hüquqi fakt – mülki hüquq normalarında nəzərdə tutulur. Məhz bu normalar onun hüquqi əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirir;
- 3) hüquqi fakt – hansı faktların mülki hüquq normaları əsasında müəyyən nəticəyə gəlməsinə müəyyən edir.

Hüquqi nəticəyə səbəb olan hüquqi faktlar üç dərəcəyə (kateqoriyaya) bölünür:

- * Hüquq yaranan hüquqi faktlar;
- * Hüquq dəyişən hüquqi faktlar;
- * Xitamverici hüquqi faktlar.

Mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına hüquq yaranan hüquqi faktlar səbəb olur. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsində alıcıda aldığı əşyaya mülkiyyət hüququ yaranır. Adətən, hüquq yaranan hüquqi faktlarda subyektə hüquq ilk dəfə verilir. Hüquq dəyişən faktlar o hüquqi faktlara deyilir ki, burada fakt mütləq hüquq münasibətlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu cür faktlara borcun tələb edilməsinin güzəştini və ya başqa şəxsə keçirilməsini misal göstərmək

olar. Mülki hüquq münasibətlərinin dəyişməsi təkcə bu münasibətlərin subyektiv tərkibində deyil, həm də obyektlərinin, məzmununun dəyişməsində özünü göstərir. Məsələn, əmlak kirayəsi (icarə) müqaviləsinə əsasən, kirayəçi (icarəçi) əşyanı itirərsə, onun dəyərini ödəməlidir.

Xitamverici hüquqi faktlar yarandıqda isə, mülki hüquq münasibətlərinə mövcud hüquq normaları əsasında xitam verilir. Mülki hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi şəraitdən asılı olaraq müxtəlif cür olur. Məsələn, mülkiyyət hüququ olan obyektin məhvi, sıradan çıxması, hüquq münasibətlərinə girən iştirakçılardan birinin ölməsi, borclunun borcu ödəməsi və s. Mülki hüquqi nəticələrin baş verməsi üçün tələb olunur ki, onları yaradan şərait qanunla müəyyən olunsun. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 14-cü maddəsində deyilir: “Mülki hüquqlar və vəzifələr mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan əsaslardan, habelə fiziki və hüquqi şəxslərin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasında da, mülki qanunvericiliyin prinsiplərinə görə mülki hüquqlar və vəzifələr doğuran hərəkətlərdən əmələ gəlir”. Hüquqi nəticələr müxtəlifdir. Məsələn, insanın doğulması faktı ilə onun mülki hüquq qabiliyyəti yaranır, vətəndaşın 18 yaşına çatması ilə o, tam fəaliyyət qə-

biliyyəti əldə edir, iddianın irəli sürülməsi iddia müddətinin axımını kəsir. Hüquqi faktların daha çoxsaylı qrupunu mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitamı ilə bağlı vəziyyətlər (əsaslar) təşkil edir. Mülki Məcəllənin yuxarıda qeyd etdiyimiz maddəsinin 2-ci hissəsində onlar sadalanmışdır. Həmin əsaslara əqdlər, müqavilələr, səlahiyyətli orqanların verdiyi aktlar, elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərlərinin yaradılması, başqa şəxsə zərər vurulması, əsassız varlanma və s. daxildir. Qanun mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam olunmasını çox vaxt bir vəziyyətlə deyil, hüquqi və ya faktiki tərib adlanan hüquqi faktların məcmusu ilə əlaqələndirir. Məsələn, vəsiyyətnaməyə görə vəərəsə üç hüquqi faktın yaranması ilə miras əmlakına sahib olur: vəsiyyətnamənin tərtib olunması, vəsiyyət edənin ölməsi, mirasın qəbul edilməsinə razılığın olması. Yaratdığı hüquqi nəticələrdən və insanların iradəsi ilə əlaqəsindən asılı olaraq hüquqi faktlar təsnifləşdirilir.

İNZİBATI HÜQUQİ MÜBAHİSƏLƏR

Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, məhkəmə-hüquq sistemində də aparılan ardıcıl islahatlar nəticəsində inzibati hüququn strukturu da xeyli dəyişikliklərə məruz qaldı. Yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq vətəndaş nəzarəti, inzibati ədliyyə, inzibati məhkəmə icraatı kimi institutlar xüsusi aktuallıq kəsb etdi. Aparılan islahatların ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, hakimiyyət bölgüsü, qanunun aliliyi, məhkəmənin yüksək rolu və s. kimi demokratik prinsip və dəyərlər ön plana çıxdı, dövlət daha çox sosial ziddiyyətləri aradan qaldıran orqanizmə çevrildi. Qanunvericiliyə edilən köklü dəyişikliklər dövlət orqanlarının fəaliyyətində səmərəliliyin və məsuliyyətin artırılmasına səbəb oldu. Dövlət orqanlarının fəaliyyətində paralelliyi və təkrarçılığı aradan qaldırmaq məqsədilə aparılan institusional islahatlarla onların funksiyaları dəqiqləşdirildi, ixtisarlara aparıldı, bir sıra yeni qurumlar yaradıldı. Eyni zamanda demokratik institutların inkişafının təmini üçün onlarla əməkdaşlıq strategiyası prioritet istiqamətə çevrildi. Onlara imkan yaradıldı ki, döv-

lət orqanlarının fəaliyyətinə, inzibati aktlara dair məlumatlara çıxış imkanları olsun. Demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu və səmərəli idarəetmə sisteminin formalaşdırılması istiqamətində ölkədə aparılan ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlərin sayəsində bu gün inzibati məhkəmə icraatı inzibati hüququn aktual institutlarından birinə çevrilib.

Əgər sovet dövründəki ənənəvi inzibati hüquq vətəndaşın dövlət qarşısındakı vəzifələrini müəyyənləşdirərək onu sadəcə bir obyekt kimi nəzərdə tuturdusa, müasir inzibati hüquqda isə əksinə olaraq, ilk növbədə dövlətin vətəndaşa münasibətdə vəzifələri nəzərdə tutulur. Əgər ənənəvi inzibati hüquq repressiv xarakterə malik idisə, milli inzibati hüquq preventivlik xasdır.

İnzibati hüquq ədəbiyyatlarında göstərilir ki, hüquqi dövlətlə inzibati hüquq o qədər yaxındır ki, hansının səbəb, hansının nəticə olduğuna dair sual da yarana bilər. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təmini, onların icra hakimiyyəti orqanlarının özbaşınalığından müdafiə vasitələrinin daha dərinədən öyrənilməsi müasir inzibati hüquq orqanlarının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Daha doğrusu, əvvəllər vətəndaşa qarşı olan inzibati hüquq indi əksinə, onun xeyrinə çıxış edir. Bütün bunlar isə yeni in-

zibati hüququn hüquqi dövlətin prinsiplərinə əsaslanaraq dövlətlə vətəndaş arasındakı münasibətlərdə hüququn aliliyinin təmin edilməsinə yönəldiyini bir daha təsdiq edir. Hüquq ədəbiyyatında da haqlı olaraq göstərilir ki, müasir inzibati hüquq inzibati orqan və vətəndaşın konstruktiv qarşılıqlı əməkdaşlığına yönəlir və bu məqsədlə inzibati orqana çevik fəaliyyət imkanı verir.

Hazırda qüvvədə olan qanunvericilikdə eyni zamanda inzibati aktın ləğvi, etibarsız sayılması ilə yanaşı, dönüşü barədə məsələnin də inzibati məhkəmə icraatında həll olunmasına yol verilir. Bu, artıq icra olunmuş mübahisəli inzibati aktın mümkün zərərli nəticələrini aradan qaldırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İcranın dönüşünü tələb etmək – iddiaçının mübahisələndirilən inzibati aktın ləğv olunması zamanı yaranan və onun müvafiq ərizəsinin əsasında həyata keçirilən elə hüququdur ki, məhkəmə bu hüququn təmini üçün inzibati orqanın üzərinə icranın nəticələrini aradan qaldırmaq barədə öhdəlik qoya bilər. Geriyə dönüşü olmayan icra baş verdiyi təqdirdə, yəni, inzibati aktın icrasının nəticələrini aradan qaldırmaq mümkün olmadıqda isə, məhkəmə inzibati orqan tərəfindən iddiaçıya kom-

pensasiyanın ödənilməsi barədə qərar qəbul edə bilərlər.

Qeyd edək ki, hüquq ədəbiyyatında dövlət idarəetməsinin, inzibati orqanların fəaliyyəti üzərində həyata keçirilən məhkəmə nəzarətinin vahid adı formalaşmayıb. Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində, elmi tədqiqatlarda bu, “inzibati məhkəmə icraatı”, “inzibati yargı”, “inzibati ədliyyə”, “inzibati mübahisələr üzrə icraat” kimi müxtəlif cür adlandırılır. Məsələn, Rusiyada “inzibati ədliyyə”, Türkiyədə isə “idari yargı” kimi terminlər işlədilir. Adında olduğu kimi, inzibati məhkəmə icraatının elmi anlayışına münasibətdə də vahid yanaşma yoxdur. Və demək olar ki, heç bir ölkənin qanunvericiliyində inzibati orqanların fəaliyyətinə məhkəmə nəzarəti mexanizminin vahid leqal anlayışı müəyyən olunmayıb.

İnzibati ədliyyənin məzmununa dair xarici ölkələrin inzibati hüquq doktrinalarında iki əsas yanaşma mövcuddur. Daha geniş yayılmış yanaşma ondan ibarətdir ki, inzibati ədliyyə publik administrasiyanın müəyyən çərçivə daxilində fəaliyyətini təmin edən müxtəlif təbiətə malik institutların və ya xud, pozitiv hüququn administrasiya tərəfindən pozulmasının qarşısını almaq üçün istifadə edilən təminatların və vasitələrin məcmusu kimi qiymətlən-

dirilir. İnzibati məhkəmə icraatının (inzibati ədliyyənin) məzmununa belə geniş yanaşma ənənəvi olaraq İtalyan hüquq doktrinası üçün xarakterik haldır.

İnzibati məhkəmə icraatının anlayışına daha dar anlamda yanaşanlar isə inzibati ədliyyəni idarə etmə sahəsində publik administrasiya ilə fərdlər arasında yaranan mübahisələrin məhkəmə prosesi formasında baxılıb həll olunması kimi qəbul edir və adətən publik hakimiyyət orqanlarının iştirakı ilə yaranan hüquqi mübahisələrə baxmaq səlahiyyətinə malik olan xüsusi inzibati məhkəmələrin və kvazi məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti ilə də əlaqələndirirlər.

Böyük Britaniya, Almaniya və Fransa və bir sıra digər dövlətlərin hüquq sistemləri üçün səciyyəvi olan belə yanaşma Azərbaycanın hüquq ədəbiyyatında da öz əksini tapır. Məsələn, İ.M.Cəfərov inzibati ədliyyə ilə inzibati məhkəmə icraatını eyniləşdirərək yazır ki, inzibati ədliyyə dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında inzibati idarəçilik sahəsində yaranan mübahisələrə məhkəmələr tərəfindən baxılmasının və həll edilməsinin prosessual qaydasıdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir rus hüquq ədəbiyyatında da inzibati məhkəmə icraatı anlayışına münasibətdə fərqli fikirlər mövcuddur. Belə qə-

bul edilir ki, geniş mənada inzibati ədliyyə idarəetmə orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərinin qanuniliyi barədə vətəndaşların müraciətləri əsasında həyata keçirilən ədalət mühakiməsidir. Müəllifə görə, bu məsələyə dar mənada yanaşdıqda isə, vətəndaşların idarəetmə orqanlarının və vəzifəli şəxslərin aktlarından verilən şikayətlərinə məhkəmədə baxılmasını inzibati ədliyyə hesab etmək olar. Şikayətin özünü də ümumi və xüsusi şikayət olmaq-la iki qrupa bölürlər.

Rus alimi Y.A.Tixomirovun fikrincə, inzibati ədliyyə inzibati prosesin tərkib hissəsidir. Y.N.Starilov isə hesab edir ki, "inzibati ədliyyə" terminini "inzibati məhkəmə icraatı" anlayışı ilə əvəz etmək daha düzgündür. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün onun hərfi mənasına da diqqətli yanaşaraq yazır ki, "administratio" latın dilində "idarəetmə, "rəhbərlik", "justitia" isə "ədalət", "ədalət mühakiməsi", "məhkəmə ədiyyəti" kimi tərcümə olunur.

N.Q.Salişeva isə inzibati məhkəmə icraatını onun nəzarət potensialı baxımından müəyyənləşdirərək inzibati ədliyyəni inzibati orqanların və onların vəzifəli şəxslərinin vətəndaşlara münasibətdə etdiyi hərəkətlərin üzərində xarici nəzarət sistemi kimi dəyərləndirir. Nisbətən geniş olan bu anlayış

özündə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının sisteminə inzibati məhkəmə icraatının məqsədli təyinatını əks etdirir. N.Y.Xamanyova isə inzibati ədliyyəni idarəetmə sahəsində nəzarəti həyata keçirən xüsusi orqanların sistemi kimi qiymətləndirir və ümumi məhkəmə icraatından təcrid olunan inzibati məhkəmələrin yaradılmasını zəruri sayır.

Gürcü alimi L.V.Çanturiyanın fikirləri də maraqlıdır. O, inzibati məhkəmə icraatının xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid edir:

1) *cavabdeh qismində inzibati orqanın çıxış etməsi;*

2) *inkvizisiya xarakteri daşması, yəni, məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə əlavə informasiyanın və ya sübutların təqdim edilməsi barədə qərar qəbul etmək və ya öz təşəbbüsü ilə faktiki halları və sübutları toplamaq səlahiyyətinə malik olması;*

3) *barəsində şikayət olunan inzibati aktın icrasının dayandırılması;*

4) *başlanması üçün ilk öncə müvafiq yuxarı inzibati orqana müraciət olunaraq mənfəi cavabın alınması;*

5) *qiyabi qətnamə institutuna yol verilməməsi və s.*

Azərbaycanın hüquq ədəbiyyatında inzibati məhkəmə icraatına dair oxşar mövqelər var. İ.M. Cəfərov inzibati məhkəmə icraatını inzibati mübahisələrə dair işlərə baxılması qaydalarını nizama salan inzibati prosessual hüquq normalarının məcmusu kimi qiymətləndirir. N.Ş.Hüseynova isə inzibati məhkəmə icraatını vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanuniliyi üzərində həyata keçirilən məhkəmə nəzarəti adlandırır. F.S.Mehdiyevə görə isə, məhkəmə nəzarəti idarəetmə orqanlarının hüquqa uyğun davranmasını təmin edəcək yeganə və ən təsirli yoldur.

Respublikanın inzibati prosessual qanunvericiliyində inzibati mübahisələrə dair işlər üzrə məhkəmə icraatı “inzibati məhkəmə icraatı” anlayışı ilə ifadə olunmuşdur. İnzibati məhkəmə icraatının digər məhkəmə icraatlarından fərqləndirilməsinin üç əsas səbəbi kimi isə hüquq ədəbiyyatında bunlar göstərilir:

a) *inzibati aktların baxılması üçün ixtisaslaşmanın zəruriliyi;*

b) *xüsusi hüquqda fərdlər arasında hüquq və maraqların bərabərliyi ilə iradə azadlığı mövcudluğu olduğu təqdirdə inzibati hüquqda dövlət orqanının üstün hüquqlara və səlahiyyətlərə malik olması;*

c) inzibati məhkəmə icraatının məqsədinin inzibati aktı qəbul etmiş orqanın hüquq müstəvisində hərəkət etməsini təmin etməkdən ibarət olması.

İnzibati məhkəmə icraatını hüquqi dövlətin fəaliyyətinin təminat forması kimi, iki aspektdən təhlil etmək olar:

1) İxtisaslaşmış məhkəmələrdə inzibati hüquqi mübahisənin baxılıb həll edilməsi vasitəsilə vətəndaşların subyektiv ümumi hüquqların, azadlıqların və qanunla qorunan mənafeələrin müdafiəsinə yönələn hüquqi-prosessual vasitələrin məcmusu kimi;

2) Ümumi idarəetmə, normyaradıcılığı və hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti üzərində həyata keçirilən məhkəmə nəzarəti institutu kimi.

Hüquqi dövlətdə dövlət orqanlarının fəaliyyəti qanunçuluğa və ədalətə əsaslanır, onlarla vətəndaşlar arasındakı münasibətlərin prosedur qaydaları qanunla müəyyən olunur. İnzibati aktların qəbul olunması ilə maraqları pozulan şəxslərin onlara təsir etmək imkanı mütləq qanunda təsbit olunur.

İndiyə qədər görünməmiş böyük sürətlə inkişaf edən Azərbaycan cəmiyyətində bu gün insan faktoru, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ən önəmli vəzifələrdən biridir. Bəllidir ki, insan hüquq və azadlıqlarına təminat verən demokratik, hüquqi,

vətəndaş cəmiyyətini yalnız məhkəmə-hüquq islahatlarını ardıcıl və dönmədən həyata keçirməklə qurmaq mümkündür.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin başladığı dövlət quruculuğu prosesi də məhz demokratik, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına yönəlmişdi. Ulu öndər tərəfindən əsas qoyulmuş bu islahatlar prosesi bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İham Əliyev tərəfindən ardıcıl sürətdə davam etdirilir. Ölkəmizdə hüquq sisteminin müasirləşdirilməsi konsepsiyası çərçivəsində həyata keçirilən islahatlar hüquq sisteminin davamlı inkişafına təminat verir.

Respublikamızın idarəetmə sahəsində həyata keçirilən inzibati islahatlar məhz ictimai quruluşun dəyişməsinin nəticəsi olaraq meydana çıxmış və mövcud sosial-iqtisadi münasibətlərə adekvat olan yeni idarəetmə sisteminin qurulmasını zəruri etmişdir. Bu sahədə həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətlərindən birini də dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasındakı münasibətləri dəyişdirmək, "inzibati dövlət konsepsiyası"nı "hüquqi dövlət konsepsiyası" ilə əvəz etmək üçün müvafiq hüquqi təsir mexanizmlərini yaratmaq, müasir cəmiyyətin həyatında dövlətin rolunun yenidən nəzərdən keçirməyin

zərurəti kimi qlobal düşüncəni əks etdirmək təşkil edir. Artıq səmərəli idarəçiliyin, ümumi maraqların real təminat mexanizminin formalaşdırılması, vətəndaşlara dövlət orqanlarının göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyət cəhətlərinin yüksəldilməsi, inzibati orqanlarının qərarlarına və hərəkətlərinə (hərəkətsizliyinə) nəzarət olunması, onlara təsir göstərilməsi imkanını təmin edən yeni mexanizmlər formalaşdırılıb.

Ölkədə həyata keçirilən mərhələli məhkəmə-hüquq islahatlarının sayəsində inzibati hüququn məzmunu, mahiyyəti və strukturu xeyli dəyişikliklərə uğradı. Vətəndaş nəzarəti, inzibati ədliyyə, inzibati məhkəmə icraatı kimi institutlar xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi.

Müasir inzibati hüquq inzibati orqanların fəaliyyəti prosesində insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təmini, onların icra hakimiyyəti orqanlarının özbaşınalığından müdafiə vasitələrinin daha dərindən öyrənilməsi tendensiyasını nümayiş etdirir, yeni inzibati hüququn dövlətlə vətəndaş arasındakı münasibətlərdə hüququn aliliyinin təmin edilməsinə yönəldiyinə dəlalət edir.

Hüquqi dövlətin konseptual əsaslarından birini məhz hakimiyyətin, vətəndaşın və cəmiyyətin hüquq

bərabərliyi və onların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi təşkil edir.

Hüquqi dövlətdə inzibati orqanlar üçün inzibati hüquqla səmərəli fəaliyyət şəraiti yaradılsa da, gözlənilən nəticə vətəndaşların xeyrinə olan səmərəli və şəffaf idarəçilik sisteminin yaradılmasıdır. Hüquqi dövlətdə inzibati orqanların hüququayğun fəaliyyətini təmin edəcək ən təsirli yol olan məhkəmə nəzarəti vətəndaşları onların özbaşınalığından qorumaqla bərabər, eyni zamanda onların özünü də ictimai marağa zidd davranışdan çəkinməyə sövq edir. İnzibati aktların qəbulu ilə yaranan mübahisələrin ixtisaslaşdırılmış inzibati məhkəmələr tərəfindən baxılıb həll olunması hüquqi dövlətin müddələrinin həyata keçirilməsinə yardım edir.

Hüquqi dövlət ideyasının reallaşdığı, şəxsiyyət, vətəndaş və cəmiyyət münasibətlərinin demokratik prinsiplərə əsaslandığı, vətəndaşla dövlət arasındakı etimad münasibətlərinin artan xətt üzrə inkişaf etdiyi hər bir bir ölkədə olduğu kimi, bu gün Azərbaycanda da inzibati məhkəmə icraatı inzibati orqanların fəaliyyətində özbaşınalığa yol verilməməsi üçün vətəndaşların öz hüquq və mənafeələrinə toxunan aktlardan məhkəməyə müraciət etmək imkanı kimi qəbul olunmuşdur.

MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN VƏ DİGƏR ƏŞYA HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ

Mülkiyyət hüququnun tanınması son dərəcə mühüm əhəmiyyətli hüquqi nəticələrə səbəb olan mülkiyyət hüququnun müdafiəsi üsuludur. Mülkiyyətçinin müəyyən əmlaka mülkiyyət hüququnun tanınması bu hüququn pozulmasının və mübahisə edilməsinin qarşısını alır.

Mülkiyyət mübahisələri zamanı mülkiyyətin müdafiəsi ilə mülkiyyətin mühafizəsi məfhumlarını bir-birindən ayırmaq lazımdır. Mülkiyyətin mühafizəsi tədbirləri onun toxunulmazlığını, salamathlığını qorumağa yönəlmiş tədbirlər olduğu halda, mülkiyyətin müdafiəsi tədbirləri isə pozulmuş mülkiyyət hüququnun bərpasına, onun zərərli nəticələrini aradan qaldırmağa yönəldilmiş tədbirlərdir.

Mülkiyyət hüququnun pozulmasına görə mülki hüquqda müəyyən edilmiş əmlak məsuliyyəti xəbərdaredici tədbirlər kimi, şəxsləri başqalarının mülkiyyət hüququnu pozmaqdan çəkindirir.

Mülkiyyətçinin öz mülkünü başqasından geri tələb etmək hüququ isə ona özünün iradəsindən asılı olmayaraq mülkiyyətindən qanunsuz yolla çıxmış

mülkünü geri almaq və onun üzərində pozulmuş mülkiyyət hüququnu bərpa etmək imkanı verir.

Hüquq elminin ən mühüm problemlərindən biri də mülkiyyət hüququnun müdafiəsidir. Hüquqi dövlət quruluşu olan cəmiyyətlərdə mülkiyyət-iqtisadi münasibətləri həmişə hüquqi təminatla bağlıdır. Bu, öz əksini respublikanın Konstitusiyalarında da tapmışdır. Mülkiyyət toxunulmazlığı, vətəndaşların şəxsi işlərinə özbaşına müdaxilənin yolverilməzliyi, mülki hüquqların maneəsiz həyata keçirilməsi, mülkiyyət hüququnun bütün formalarının bərabərliyi və s. prinsipləri təsbit etməklə, Konstitusiya mülkiyyət hüququnun müdafiəsini dövlətimizin ən mühüm vəzifələrindən biri hesab edir.

Mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi dedikdə, bu hüquqların pozulmasının aradan qaldırılmasına, mülkiyyətçinin pozulmuş hüquqlarının bərpasına və onun hüquqlarının müdafiəsinə yönəldilmiş, mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan vasitələrin məcmusu başa düşülməlidir və bu, özünün hüquqi təbiətinə görə bir neçə qrupa bölünür.

Burada hər şeydən əvvəl əşya hüquqi iddialarını qeyd etmək lazımdır. Onlar konkret vəzifələrlə bağlı olmayıb, vəzifələri ya mülkiyyətçinin əşya

üzərində sahiblik, ondan istifadə və barəsində sərəncamını bərpa etmək, ya da bu səlahiyyətlərin mülkiyyətçi tərəfindən həyata keçirilməsində maneələri və ya şübhələri yox etməkdir. Bu tip iddialar müvafiq olaraq əşya-hüquqi iddialara başqasının qanunsuz sahib olduğu əmlakın mülkiyyətçi tərəfindən tələb edilməsi (vindikasiya iddiası), pozulmuş hüquqlar sahiblikdən məhrum edilmə ilə əlaqədar olmadıqda da öz hüquqlarının bərpa edilməsi (neqator iddia) və nəhayət, mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi haqqında iddialardır. Daha doğrusu, konkret subyektiv hüquq kimi mülkiyyət hüququ qeyd ediyimiz iddialarla müdafiə olunur.

Öhdəlik-hüquq xarakterli mülki-hüquqi vasitələr mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin ikinci qrupuna aiddir ki, bur da mülkiyyətçiyə dəymiş zərərin ödənilməsi, əsassız olaraq əldə edilmiş əmlakın alınması iddiaları və s. daxildir. Burada xarakterik cəhət odur ki, onları təşkil edən tələblər mülkiyyət hüququndan deyil, digər subyektiv hüquqlardan irəli gəlir. Məsələn, mülkiyyətçi əmlakı icarəyə verdikdə öz hüquqlarını müqavilə hüququ normaları ilə müdafiə edir.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin mülki-hüquqi vasitələrinin üçüncü qrupuna isə nə əşya-hü-

quq, nə də öhdəlik-hüquq xarakterli vasitələr daxil deyildir, mülki-hüququn müxtəlif institutlarından irəli gələn vasitələr aiddir. Buna misal olaraq xəbərsiz itkin düşmüş şəxsin əmlakının mühafizəsini, qanunun tələblərinə müvafiq olmayan bağlanan əqdlərdə tərəflərin mənafeələrinin müdafiəsini və s. göstərmək olar.

Mülki-hüquqi vasitələrin dördüncü qrupuna qanunla müəyyən olunmuş qaydada mülkiyyət hüququna xitam verilməsi zamanı mülkiyyətçinin mənafeələrinin müdafiəsinə yönələn vasitələr daxildir.

Dövlət idarəetmə orqanları və ya yerli orqanlar tərəfindən qanuna uyğun gəlməyən aktın qəbul edilməsi nəticəsində mülkiyyətçinin və başqa şəxslərin onlara məxsus əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam hüquqları pozularsa, həmin akt mülkiyyətçinin və ya hüquqları pozulan şəxsin iddiasına əsasən, məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi

Mülkiyyət münasibətlərinin qorunması istənilən hüquqi sistemin vacib vəzifəsidir və bunun hüquqi vasitələri hüquq sahələrinin əksəriyyətində nə-

zərdə tutulur. Belə vasitələr mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsi və məxsusluğun tənzimlənməsinin ümumi prinsiplərini müəyyənləşdirir.

Mülkiyyət hüququnun qorunması işində mülki hüququn müxtəlif norma və institutları eyni rol oynamır. Onlardan bəziləri maddi nemətlərin bu və ya digər subyektlərə mənsubiyyətini müəyyənləşdirir və onları qoruyur. Digərləri mülkiyyətçilərə onlara mənsub olan hüququ həyata keçirməyə şərait yaradır. Üçüncülər, özgə əmlakı ilə qeyri-qanuni fəaliyyət göstərməklə mülkiyyətçiyə maddi zərər vurmaqla mülkiyyət hüququnu pozanlar üçün əlverişsiz nəticələr müəyyən edir və verilmiş hüququ qanunazidd qəsdlərdən bilavasitə qoruyurlar.

Mülki hüquqlar, xüsusən də bu hüquqların bir növü olan əşya hüquqları (o cümlədən mülkiyyət hüquqları) qanunla mühafizə edilir. Dövlətin və hüququn ən vacib və mühüm vəzifələrindən biri mülkiyyət münasibətlərinin mühafizə etməkdən ibarətdir. Ona görə ki, hər bir cəmiyyətin iqtisadi bazisinin əsasını həmin cəmiyyətdə hakim olan mülkiyyət münasibətləri təşkil edir.

Mülkiyyət münasibətlərinin hüquqi cəhətdən qorunmasında konstitusiyə (dövlət), inzibati, maliyyə, əmək və cinayət hüququ kimi hüquq sahələrinin

rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Bu sahədə aparıcı rol, təbii ki, konstitusiyə hüququna məxsusdur. Mülkiyyət hüququnun qanunla qorun-masında, mülkiyyət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində konstitusiyanın prinsipial əhəmiyyəti vardır.

Mülkiyyət münasibətlərinin qorunmasında əmək hüququ da müəyyən rol oynayır. Əmək hüququ müəyyən edir ki, əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən özünün hüquqazidd hərəkəti ilə müəssisə, idarə və təşkilatın əmlakına (mülkiyyətinə) zərər vuran işçi maddi məsuliyyətə cəlb edilir.

Mülkiyyət münasibətlərinin mühafizə edilməsində maliyyə hüququ da iştirak edir və bu hüquq normaları dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində əmələ gələn münasibətləri tənzimləyir.

Mülki hüquqda mühüm yer tutan əşya hüququnun əsas məqsəd və vəzifələrindən biri subyektlərin mülkiyyət hüquqlarını qorumaqdan ibarətdir. Mülkiyyət münasibətlərinin mülki hüququn müəyyən etdiyi qaydalar və normalar əsasında mühafizə edilməsi "mülkiyyət hüququnun mülki-hüquqi qorunması" anlayışı ilə əhatə edilir. Bu anlayış geniş mənada və məhdud mənada işlədilir.

Mülkiyyət hüququnun geniş mənada qorunması dedikdə, mülki hüquqda nəzərdə tutulan və cə-

miyyətədəki iqtisadi münasibətlərin normal və mənasız inkişafını təmin edən bütün üsul və vasitələrin cəmi başa düşülür. Bu üsul və vasitələrlə mülkiyyət hüququnun qorunması həyata keçirilir. Birinci qrup normalar mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsaslarının, ikinci qrup normalar mülkiyyət hüququna xitam verilməsi üsullarını, üçüncü qrup normalar mülkiyyətçinin malik olduğu səlahiyyətin həcmi, dördüncü qrup normalar mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinin hədlərini və bu hüquqların məhdudlaşdırılmasını, beşinci qrup normalar mülkiyyət hüququnun obyektlərinin ayrı-ayrı növlərinin hüquqi rejimi, altıncı qrup normalar əşya hüququnu pozan subyektlər üçün mənfə (arzuolunmayan) nəticələri müəyyən edir.

Məhdud mənadə mülkiyyət hüququnun mülki-hüquqi qorunması dedikdə, mülki hüququn müəyyən etdiyi elə üsul və vasitələr başa düşülür ki, bu üsul və vasitələr yalnız mülkiyyət hüquqları pozulduğı hallarda tətbiq olunur və pozulmuş hüquqların bərpa edilməsini təmin edir.

Mülkiyyət hüququnun mülki-hüquqi müdafiəsi dedikdə, mülkiyyət münasibətlərini pozan şəxsə mülkiyyətçinin mənafeyini bərpa etmək məqsədi ilə qanunda nəzərdə tutulan vasitələrin tətbiqi başa dü-

şülür. Mülki-hüquqi müdafiə üsulları (vasitələri) mülkiyyət hüquq münasibətləri pozulduqda tətbiq edilir. Mülkiyyət və ya məhdud əşya hüquq münasibətləri pozulmadığı hallarda isə bu üsulların təsir göstərməsindən və tətbiq edilməsindən söhbət gedə bilməz.

Beləliklə, mülkiyyət hüququnun (və digər əşya hüququnun) mülki-hüquqi müdafiə üsulları dedikdə, mülki hüquq normalarında ifadə olunan elə vasitələr başa düşülür ki, bu vasitələrin tətbiqi nəticəsində subyektin (mülkiyyətçinin) pozulmuş mülkiyyət hüququ bərpa edilir.

Mülkiyyət hüququnun mülki-hüquqi müdafiəsi iki əsas funksiya yerinə yetirir: qoruyucu funksiya və bərpəedici funksiya.

Qoruyucu funksiyanın mahiyyəti normal və pozulmuş vəziyyətdə mülkiyyət münasibətlərini mühafizə etməkdən ibarətdir.

Bərpəedici funksiyanın mahiyyəti isə pozulmuş mülkiyyət münasibətlərini bərpa etməkdən ibarətdir.

Mülki və əşya hüquqlarının mülki-hüquqi müdafiə üsulları

Mülki hüquqların hüquqi müdafiə üsullarının təyinatı və məqsədi eyni və vahid olub, hüquq pozuntusu törədən subyektə təsir göstərməklə, pozulmuş hüquqları bərpa etməkdən ibarətdir. Göstərilən həmin üsullar hüquq ədəbiyyatında, əsasən, dörd qrupa bölünür:

- a) *əşya-hüquqi müdafiə üsulu;*
- b) *öhdəlik-hüquqi müdafiə üsulu;*
- c) *nə əşya-hüquqi, nə də öhdəlik-hüquqi müdafiə üsullarına aid edilən mülki-hüquqi müdafiə üsulu;*
- d) *xüsusi xarakterli mülki-hüquqi müdafiə üsulu.*

Əşya-hüquqi müdafiə üsulu adlanan birinci qrup vasitələrlə mütləq xarakterli hüquq münasibətləri müdafiə olunur, bu münasibətdə iştirak edən səlahiyyətli şəxsin (mülkiyyətçinin) hüquqları hər hansı üçüncü şəxsin (“hamının və hər kəsin”) törətdiyi pozuntudan qorunur. Bu münasibətlərdə səlahiyyətli şəxslə üçüncü şəxs arasında konkret hər hansı bir öhdəlik (öhdəlik hüquq münasibəti) yaran-

mır. Yəni mütləq hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxsə qarşı qeyri-müəyyən dairəli borclu şəxslər durur ki, həmin şəxslər üçüncü şəxslər (“hamı və hər kəs”) adlanır. Üçüncü şəxslərdən hər hansı birinin hüquqazidd əməli nəticəsində səlahiyyətli şəxsin (mülkiyyətçinin) mülkiyyət hüququ bilavasitə pozula bilər (məsələn, şəxs tərəfindən mülkiyyətçinin əşyasının oğurlanması və ya digər qanunsuz yolla əldə edilməsi kimi hallar). Bu kimi qanun pozuntusu halı mülkiyyətçinin öz səlahiyyətlərini həyata keçirməsini məhdudlaşdırır və yaranmış maneələri aradan qaldırmaq üçün müdafiə vasitələrinə zərurət yaranır. Bu halda istifadə olunan vasitə əşya-hüquqi müdafiə üsulu adlanır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkün olur ki, mülkiyyətçinin mülkiyyət hüququ əşya-hüquqi müdafiə üsulu ilə hər hansı üçüncü şəxsin (konkret şəxsin yox) törətdiyi pozuntudan müdafiə edilir. Və burda da əsas məqsəd mülkiyyətçinin əmlakdan istifadə və onun üzərində sərəncam vermək hüquqlarını bərpa etməkdən, eyni zamanda bu hüquqların həyata keçirilməsinə mane olan halları aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Əşya-hüquqi müdafiə iddia vasitəsilə həyata keçirilir və gerçəkləşdirilir və bu iddia mütləq iddia

adlanır. Bu elə bir tələb hüququdur ki, o, əşya hüququnu pozan hər hansı bir şəxsə (“hamiya və hər kəsə”) qarşı irəli sürülür.

Mütləq, yəni əşya-hüquqi iddialara aşağıdakılar daxildir:

- * özgəsinin qanunsuz sahibliyindən öz əmlakını geri tələb etmək barədə iddia – vindikasiya iddiası;
- * sahiblikdən məhrum edilməklə əlaqədar olmayan pozuntuların aradan qaldırılması barədə iddia – neqator iddiası;
- * mülkiyyət hüququnun tanınması barədə iddia.

Mülkiyyət hüququ barədə verilən iddialar petitor iddia adlanır. Ona həm də mülkiyyət iddiası deyilir. Petitor iddiasının əsas növü vindikasiya sayılır. Petitor iddianı sahiblik iddiasından (possessor iddiasından) fərqləndirmək lazımdır.

Əşya-hüquqi müdafiənin obyektini kimi yalnız fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyaların çıxış edə bilməsi bu müdafiə üsulunun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. İstehlak olunan, cinsi (növ) əlamətləri ilə müəyyən edilən, hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkün olan və digər əşya növləri bu müdafiə üsulunun təsir sferasına daxil ola bilməz, yəni obyektini

ola bilməz. Əşya-hüquqi üsulla yalnız naturada saxlanılan obyektə olan əşya hüququ müdafiə olunabilir.

Mülkiyyət hüququnun bilavasitə pozulması (məsələn, əmlakın oğurlanması, yaxud digər qeyri-qanuni yolla alınması) zamanı onun hər cür qəsddən mütləq müdafiəsi qüvvəyə minir. Bu müdafiə mülkiyyət hüququnun özü kimi əşya-hüquq xarakteri daşıyır.

Mülkiyyət hüququ həm də dolayı yolla, daha çox öhdəlik hüquqlarının pozulması nəticəsi kimi də pozula bilər. Yəni mülkiyyətçinin özünə məxsus olan şeyi müqavilə ilə verdiyi şəxs (icarəçi, saxlayan, daşıyıcı və s.) mülkiyyətçiyə geri qaytarmaqdan imtina edə, yaxud zədələnmiş halda qaytarar. Bu zaman mülkiyyət hüququ pozulduğundan, mülkiyyətçinin müdafiənin iki növündən – əşya-hüquq, yaxud öhdəçilik-hüquq növlərindən hansına müraciət etməsi məsələsi ortaya çıxır.

İddianın rəqabəti adlanan bu məsələ həmisişə öhdəlik-hüquq tələblərinin (üsullarının) xeyrinə həll olunmalıdır.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin digər mülki-hüquqi üsulları da vardır.

Mülkiyyət münasibətlərinin stabilliyinə dövlət tərəfindən təminatın müəyyənləşdirilməsi mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin mülki-hüquqi üsullarının xüsusi növüdür. Bu, mülkiyyətçilərə dövlətin onların əmlak sahələrinə əsassız müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün əlavə xüsusi müdafiə təminatı verir, onların öz maraqlarını müdafiə üçün hakimiyət səlahiyyətinə malik dövlət hakimiyəti və idarəetmə orqanına qarşı birbaşa iddia qaldırmaq imkanları yaradır.

Mülkiyyət hüquqi münasibətlərinin formaları

Mülki hüquqda ənənəvi olaraq istifadə edilən vindikasiya və neqator iddiası kimi kimi klassik iddiaların tarixi mənşəyi və kökü qədim Roma hüququ ilə bağlıdır. Roma hüququnda mülkiyyət hüququ, əsasən, ya vindikasiya iddiası ilə, ya da neqator iddia ilə müdafiə olunurdu.

Vindikasiya iddiası mülkiyyət hüququnun müdafiəsi üsullarının geniş yayılmış növlərindən biri olub, Roma hüququnda da işlənmişdir. Onun adı latınca *vim-decere* (güc tətbiq etmək haqqında xəbərdarlıq edirəm) sözlərindən götürülmüşdür.

Vindikasiya iddiası dedikdə, öz əşyası üzərində faktiki sahibliyi itirən mülkiyyətçinin həmin əşyanı naturada özgənin (başqa şəxsin) qanunsuz sahibliyindən geri tələb etməsi başa düşülür.

Tələb olunan şeyə öz hüququnu, yaxud ona sahibliyinin əsasını (titul) sübut etməli olan əmək mülkiyyətçisi vindikasiya hüququnun subyektidir. Əşyaya sahibliyini itirmiş mülkiyyətçi əşyanı tələb etmək üçün vindikasiya iddiasından istifadə edir. Bəzi hallarda isə əşya mülkiyyətçinin faktiki sahibliyində qalsa da, hər hansı bir şəxs qanunsuz olaraq mülkiyyətçiyə öz mülkiyyət hüququnu həyata keçirməkdə mane olur yaxud onun bu hüququnu məhdudlaşdırır. Bu cür qanunsuz hərəkətin qarşısını almaq üçün *neqator iddiası* verilir.

Vindikasiya iddiasının təyinatı və məqsədi mülkiyyətçinin əşya üzərində itirilmiş sahibliyini bərpa etməkdən ibarətdir və əşyanın mülkiyyətçiyə qaytarılmasına nail olmaq məqsədinə xidmət edir. Sahiblik çox vaxt əşyadan istifadə və onun bərsəndə sərəncam vermək səlahiyyətləri ilə bağlı olduğuna görə, vindikasiya iddiası eyni zamanda həmin səlahiyyətləri də müdafiə edir. Yəni vindikasiya iddiası ilə mülkiyyətçinin bütün səlahiyyətləri – əşya

üzərində sərəncam vermək, sahiblik və istifadə kimi mülkiyyət hüquqları bütövlükdə müdafiə olunur.

Mülkiyyətçi özünə məxsus şeyi onun bilavasitə pozucuda olduğunu müəyyənləşdirdikdə tələb etmək hüququna malikdir. Lakin iş bəzən daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Belə ki, mülkiyyətçinin əlindən çıxmış şey onu üçüncü şəxsdən almış digər sahibindən tapılır.

Qanun vindikasiya iddiasının təmin edilməsi şərtlərini müəyyənləşdirərkən mübahisəli əmlaka sahibliyin vicdanlı və ya vicdansız (hərçənd ki bu halların hər ikisi qanunsuzdur) xarakterini nəzərə alır. Vicdanlı əldə edən əmlakı onu özününkiləşdirmək hüququ olmayan şəxsdən aldığı bilmir və bilməli deyildir. Aydındır ki, onun hərəkəti özgəninkiləşdirənin hərəkətinin qanunsuz olduğunu bilən (məsələn, oğurlanmış malın alıcısı), yaxud bilməli olan (məsələn, şeyi onun həqiqi dəyəri ilə müqayisədə “əldən” çox ucuz alan) vicdansız sahibin hərəkətinə nisbətə əxlaqi baxımdan təmizdir. Buna görə də, vicdansız sahibdən (əldə edəndən) əmlak bütün, vicdanlı sahibdən isə müstəsna hallarda tələb olunalar.

Əmlakın digər növlərini vindikasiya iddiası ilə vicdanlı əldə edəndən iki halda tələb etmək olar: a)

əgər o, əmlakı əvəzsiz alıbsa (bağışlama müqaviləsi üzrə, vərəsəlik qaydasında və i.a.) və onun geri alınması ona əmlak itgisi vurmayıb həmin əmlakın qanuni sahibinin (mülkiyyətçinin) marağına xidmət edərsə; b) ikincisi, vicdanlı sahibin əmlakı əvəzli aldığı hallarda – əmlakın mülkiyyətçinin yiyəliyindən çıxması üsulundan asılı olaraq.

Əgər əmlak mülkiyyətçinin özündən ilkin olaraq onun iradəsi ilə çıxıbsa, həmin əmlakı tələb edə bilməz.

Əmlakın mülkiyyətçinin sahibliyindən onun iradəsinin əleyhinə olaraq çıxması (məsələn, itməsi, oğurlanması və s.) hallar başqa işdir və belə hallarda həm mülkiyyətçinin, həm vicdanlı sahibin hərəkətləri subyektiv olaraq düzgündür, lakin axırının vəziyyəti obyektiv olaraq hüquqa zidd olması ilə səciyyələnir. Qanun belə hallarda əmlakı ondan tələb etməyə icazə verir.

Qeyd olunanlar özgə əmlakını vicdanlı əldə edən barədə vindikasiyanın məhdudlaşdırıldığını göstərir.

Vicdansız sahib özgə əmlakına sahib olduğu müddətdə həmin əmlakdan əldə etdiyi və ya əldə etməli olduğu bütün gəlirləri mülkiyyətçiyə qaytarmağa, yaxud ödəməyə borcludur.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, vindikasiya iddiasının irəli sürülməsi üçün müəyyən şərtlərin eyni vaxtda olması zəruridir.

1. Hər şeydən əvvəl mülkiyyətçi öz əmlakına faktiki sahiblikdən məhrum olunmalıdır. Əgər əmlak mülkiyyətçidədirsə, lakin ona sahiblik və üzərində sərəncam hüquqlarını başqaları mənimsəyir və ya bu hüquqların həyata keçirilməsinə mane olursa, onda mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin digər üsulları, konkret misalda mülkiyyət hüquqlarının etiraf edilməsi və ya mülkiyyətçinin hüquqlarının sahiblikdən məhrum edilməklə əlaqədar olmayan pozuntulardan müdafiəsi tətbiq edilir.

2. Vindikasiya iddiasının irəli sürülməsi üçün mühüm şərtlərdən biri də odur ki, mülkiyyətçinin sahibliyindən çıxmış əmlak digər şəxsin faktiki sahibliyində natura halında qalmış olsun.

Əmlak məhv edilmiş, başqa hala salınmış və ya istifadə edilmişdirsə, o zaman ona olan mülkiyyət hüququna xitam verilir. Bununla belə, mülkiyyətçi ona dəymiş zərərin ödənilməsi tələbini irəli sürmək hüququna malikdir.

3. Vindikasiya iddiası müqavilə öhdəliklərindən irəli gəlmir, o, mülkiyyət hüququnu mütləq subyektiv hüquq kimi müdafiə edir.

Vindikasiya iddiası hüququna əmlaka sahibliyini itirmiş mülkiyyətçi malikdir. Eyni zamanda, mülkiyyətçi olmasa da, qanuna və müqaviləyə əsasən, əmlaka sahiblik edən də vindikasiya tələbi hüququna məxsus ola bilər. Bu zaman əmlakı başqasının qanunsuz sahibliyindən mülkiyyətçi deyil, əmlaka müvəqqəti sahib olan şəxs tələb edir. Əmlakın mülkiyyətçi tərəfindən deyil, müvəqqəti sahib tərəfindən geri tələb edilməsi üçün şəxs qanuna və ya müqaviləyə əsasən, əmlakın müvəqqəti sahibi olmasını sübut etməlidir.

Vindikasiya iddiası zamanı cavabdeh qismində vindikasiya prosesində əmlaka qanunsuz sahib olması sübut olunmalı olan şəxs durur.

Əmlak onu özgəninkiləşdirməyə hüququ olmayan şəxsdən əvəzsiz əldə edildikdə mülkiyyətçi əmlakı bütün hallarda tələb edə bilər. Bundan fərqli olaraq mülkiyyətçinin vicdanlı sahibindən əmlakını geri tələbetmə məsələsi bir qədər mürəkkəbdir. Mülkiyyətçi əmlakı vicdanla əldə edən şəxsdən aşağıdakı 3 şərtlərdən biri mövcud olduqda tələb edə bilər:

1. Əmlak mülkiyyətçi tərəfindən və ya onun razılığı ilə sahibliyinə verilmiş şəxs tərəfindən itirilmiş olduqda.

2. Əmlak hər birindən oğurlanmış olduqda.

3. Əmlak onların iradəsindən asılı olmayaraq sair yollarla onların sahibliyindən çıxmış olduqda.

Neqator iddia mülki qanunun ənənəvi olaraq nəzərdə tutduğu əşya hüquq iddiasının növlərindən biridir. Neqator iddiasının da tarixi kökləri və mənsəyi qədim Roma hüququ ilə bağlıdır. Bu iddia əşyanın mülkiyyətçisinin faktiki sahibliyində qalıb, lakin mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi qanunsuz olaraq məhdudlaşdırıldığı hallarda verilirdi.

Bu iddianın adı da (actionegatoria – hərfi tərcüməsi “inkar edən iddia”) bunu sübut edir və mülkiyyətçinin əmlaka sahiblikdən məhrum etmə ilə bağlı olmayan pozuntulara xitam verilməsi haqqında tələbdir.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə yanaşı, neqator iddiadan həm də məhdud əşya hüququnun müdafiəsində istifadə olunur.

MM-in 157-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən mülkiyyətçi sahiblikdən məhrum edilməklə bağlı olmayan pozuntulara son qoymağı pozuntu törədənə məhkəmə vasitəsi ilə tələb edir. Bu iddia mülkiyyətçinin əşyaya sahiblik hüququnun itirilməsi ilə bağlı deyil. Bu iddia yalnız mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə mane olan halların aradan qal-

dırılması barədə tələbdir və mülkiyyətçinin əşyadan istifadə və onun barəsində sərəncam vermək səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə mane olan halların aradan qaldırılması üçün irəli sürülür.

Neqator iddiasının predmetini iddiaçının məhkəmədən baxılması və həll olunmasını xahiş etdiyi maddi-hüquqi tələb təşkil edir. Bu tələb isə, az öncə də qeyd etdiyimiz kimi, sahiblikdən məhrum edilməklə əlaqədar olmayan pozuntuların aradan qaldırılmasından ibarətdir.

Neqator iddiasının əsası özündə iki əsas cəhət əhatə edir: iddiaçının əşyadan istifadə və onun barəsində sərəncam vermək səlahiyyətini şərtləndirən hallar və üçüncü şəxs bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinə mane olan hərəkətlərini təsdiq edən hallar. İddiaçı hər iki halı əsaslandırmalıdır.

Neqator iddiasının məqsədi mülkiyyətçinin və digər titul sahibinin əşyaya sahiblikdən məhrum etmə ilə bağlı olmayan digər səlahiyyətlərini (istifadə və sərəncam səlahiyyətini) müdafiə etməklə pozulmuş hüquqları bərpa etməkdən ibarətdir.

Neqator iddianı təmin edən məhkəmə pozuntu törədən şəxs üzərinə yaratdığı maneəni aradan qaldırmaq vəzifəsi qoyur. Bu vəzifənin icra edilməsi nəticəsində mülkiyyətçi əşya barəsində istifadə və

sərəncam səlahiyyətlərini həyata keçirmək imkanı əldə edir.

Mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi haqqında iddia. Mülkiyyətin müəyyən subyektə mənsub olmasını tanımaq mülki hüquqların müdafiəsinin ümumi üsullarından biridir.

Başqasının qanunsuz sahib olduğu əmlakı tələb etmək hüququ ilə yanaşı, pozulmuş hüquqlar sahiblikdən məhrum edilmə ilə əlaqədar olmadıqda da mülkiyyətçi özünün bütün pozulmuş hüquqlarının müdafiə edilməsini tələb edə bilər.

Mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə özünün qanunazidd hərəkətləri ilə mane olan şəxs cavabdeh qismindədir.

Mülkiyyət hüququnun tanınması barədə iddia dedikdə, elə bir maddi-hüquqi tələb başa düşülür ki, bu tələb əsasında mübahisə obyektinə olan əşyanın mülkiyyət hüququ əsasında mülkiyyətçiyə məxsusluğu müəyyən və təsdiq edilir.

Mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi dedikdə, mübahisəli əmlak üzərində iddiaçının mülkiyyət hüququ faktının üçüncü şəxslər qarşısında təsdiq edilməsi və tanınması ilə bağlı müqavilədənkonar tələbi başa düşülür.

Mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi haqqında iddiaçının predmeti cavabdehdən hər hansı bir öhdəliyin icrasını tələb etməyən, yalnız iddiaçının mülkiyyət hüququnun və başqa əşya hüquqlarının tanınması faktının təsdiqi hesab olunur. Mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi hüquqda şübhələri dağıdır, lazım olan inamı təmin edir, tərəflər arasında hüquq münasibətlərinə aydınlıq gətirir, əmlak üzərində sahiblik, ondan istifadə və barəsində sərəncam səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin əsaslarına xidmət edir.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin onun etiraf edilməsi yolu ilə təmin olunmasının əsas şərti iddiaçının əmlaka öz hüquqlarını təsdiq etməsidir. O, bunu əmlaka mülkiyyət hüququnu təsdiq edən hüquq təsdiqedicisi sənədlər, habelə mübahisəli əşyanın ona məxsus olmasını təsdiq edən digər vasitələrlə edə bilər.

Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mülkiyyətin və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi üçün qanunvericilikdə lazımı və təsirli üsullar müəyyən edilmişdir. Bu üsullar ölkəmizdə mülkiyyətin Konstitutsiya ilə təsbit edilmiş formalarının möhkəmlənməsinə və onun inkişaf etməsinə xidmət edir.

ŞƏXSİ QEYRİ-ƏMLAK HÜQUQLARI

Bir neçə əsr əvvəl şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsi heç də tam formada həyata keçirilmir və qanunvericilik səviyyəsində müdafiə olunmurdu. Yəni bu hüquqların bir çoxuna o qədər də önəm verilmirdi. Zaman keçdikcə bu hüquqların əhəmiyyəti daha da artdı və onların yeni növləri də yarandı. Müasir dövrdə isə bu hüquqlara böyük önəm verilir, onlar qanunvericilik səviyyəsində qorunur və müdafiə olunur. Böyük əhəmiyyətə malik olduğuna görə bu hüquqlar AR Konstitusiyasının 3-cü fəslində və “Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsi”ndə geniş şəkildə təsbit olunub.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi və müdafiəsi mülki hüquq elmində ən aktual problemlərdən biridir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının növlərindən biri olan müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi keçmişə nəzərən bu gün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki indi elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərləri daha çox yaradılır və sayı gündən-günə artır. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları müasir dövrdə daha çox pozulur. Bunun səbəbləri kimi texnikanın

artmasını, kütləvi informasiya vasitələrinin geniş vüsət almasını və digər səbəbləri göstərə bilərik. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsi zaman keçdikcə daha çox çətinləşir.

Digər bir sıra hüquqlardan fərqli olaraq müasir dövrdə tanınan, milli və xarici qanunvericilikdə öz təsbitini tapan və bir çox hüquq sahələri tərəfindən müdafiə olunan hüquqlardan biri də şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarıdır. Bu hüquqlar əmlak xarakterli hüquqlardan daha çox əhəmiyyət kəsb edir və bunun əhəmiyyətini təsbit olunduğu normativ aktların təhlilindən anlamaq olar. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları BMT Baş Məclisinin 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul etdiyi “Ümumdünya İnsan Hüquqları bəyannaməsi”ndə təsbit olunmuşdur. Milli qanunvericilikdə ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da bu hüquqlar əks olunub və onun qorunmasına dövlət təminat verir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının bir sıra növləri ayrı-ayrı qanunlarla tənzimlənir. Bu qanunlara misal olaraq 5 iyun 1996-cı ildə qüvvəyə minən “Müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar haqqında” AR qanununu, eləcə də “Patent haqqında”, “Reklam haqqında”, “Kütləvi informasiya vasitələri haqqın-

da”, “Kinematografiya haqqında” və “Memarlıq fəaliyyəti barədə” AR qanunlarını göstərmək olar.

Qeyri-maddi xarakterə malik olan və fiziki şəxsi fərdiləşdirən şəxsi qeyri-əmlak hüquqları digər hüquqlardan bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənir. Bu hüquqlar, iqtisadi məzmununa malik olmadığına görə, pulla, yaxud hər hansı əmlakla onları qiymətləndirmək qeyri-mümkündür. Bu hüquqların obyektini şəxsi xarakterə malikdir, fiziki şəxsin özündən ayırmazdır və iqtisadi məzmununa malik deyil.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsində tətbiq olunan müdafiə üsullarının səciyyəvi cəhəti ondadır ki, onlar hüquq pozuntusuna yol verən şəxsə onun təqsirindən asılı olmayaraq tətbiq edilir. Üstəlik, əgər şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulması ilə şəxslərə və ya təşkilatlara əmlak ziyanı da vurmuşdursa, onda vurulmuş əmlak ziyanına görə də məsuliyyəti tənzimləyən mülki hüquq normaları tətbiq edilir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüququ dedikdə, mülki hüququn elə bir yarım sahəsi başa düşülür ki, özündə əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi və müdafiəsinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün bu hüquqların növlərini ayrı-ayrı təhlil etməliyik.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının anlayışı və əlamətləri

Əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri Mülki Məcəllədə, ayrı-ayrı qanunlarda və qanun qüvvəli aktlarda öz əksini tapmış müəyyən hüquq normaları ilə tənzimlənir. Mülki hüquq elmində bunların məcmusu şəxsi qeyri-əmlak hüququ adlanır.

Şəxsi qeyri-əmlak hüququ mülki hüquq elmində obyektiv mənada və subyektiv olmaqla iki mənada başa düşülür.

Obyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququ dedikdə, mülki hüququn özündə əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirən yarım sahəsi başa düşülür.

Subyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququ subyektiv mülki hüquq kimi, şəxsi qeyri-əmlak hü-

ququ deməkdir. Subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququ həyat, sağlamlıq, şərəf, ləyaqət və digər qeyri-maddi nemətlərə olan hüquqdur. Bu hüquq qeyri-maddi nemətlər barəsində yaranır. Dövlət hər bir şəxsi həmin nemətlərdən istifadə etmək imkanı ilə təmin edir, yəni bu hüquqlardan istifadəyə təminat verir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları bir neçə hüquqi əlamətlərə malikdir. Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqları **qeyri-maddi** (qeyri-əmlak) xarakterə malikdir. Şərəfi, ləyaqəti və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının digər növlərini pulla və ya digər əmlakla qiymətləndirmək qeyri-mümkündür. Bu hüquqların maddi ekvivalenti yoxdur, onları əvəz etmək olmur.

İkinci əlamət şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının obyektlərinə aiddir. Həmin obyektlər **şəxsi qeyri-maddi nemətlər** adlanır. Şəxsi qeyri-maddi nemətlərə yaşayış, sağlamlıq, şəxsi toxunulmazlıq, fiziki şəxsin şərəfi və ləyaqəti, işgüzar nüfuz, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, şəxsi və ailə sirri, fiziki şəxsin adı və s. nemətlər daxildir. Şəxsi qeyri-maddi nemətlər bir sıra hüquqi əlamətlərə malikdir. Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, şəxsi qeyri-maddi nemətlər *şəxsi xarakterə malikdir* və daim müəyyən şəxslə bağlı mövcud olur. Konkret fiziki şəxslə bağlı

olmayan nemətlər mövcud ola bilməz. İkincisi, *şəxsi qeyri-maddi nemətlər fiziki şəxsin özündən ayrılmazdır*, onunla qırılmaz surətdə bağlıdır. Bu səbəbdən də bu nemətlərin özgəninkiləşdirilməsi və başqa şəxslərə verilməsi mümkün deyildir. Üçüncü əlaməti ondan ibarətdir ki, şəxsi qeyri-maddi nemətlər *iqtisadi məzmunla malik* deyil. Bu nemətləri pulla qiymətləndirmək və əvəz etmək qeyri-mümkündür.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının dördüncü əlaməti onların *əmələgəlmə və ləğv olunma əsaslarına* aiddir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi dedikdə, səlahiyyətli şəxsin həmin hüququn məzmununu təşkil edən hüquqi imkanları gerçəkləşdirməsi başa düşülür. Söhbət səlahiyyətli *şəxsin tələb, müdafiə və istifadə etmək* kimi üç hüquq imkanını həyata keçirməsindən gedir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsinin həm ümumi, həm də xüsusi həddi vardır. Dövlət və ictimai təhlükəsizliyin, ictimai qaydanın, cəmiyyətin sağlamlığının və mənəviyyatının qorunması, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının, şərəf və təmiz adının müdafiəsi üçün zəruri olduqda mülki hüquqlar yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər.

Şəxsi qeyri-əmlak hüququnun ümumi həddinin pozulmasına hüquqdan sui-istifadə deyilir. Xüsusi hədd onunla xarakterizə olunur ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının ayrı-ayrı növləri qanunda nəzərdə tutulan bəzi hallarda məhdudlaşdırıla bilər.

Qanun şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının konkret növlərinin həyata keçirilməsinin xüsusi hədlərini müəyyən etmir, hüquq daşıyıcısı olan səlahiyyətli şəxsin mümkün davranış həddinin özünü qayadaya salmur və nizamlamır. Qanun yalnız şəxsi sferaya kənar şəxslərin müdaxilə etməsinin və qarışmasının sərhədlərini müəyyənləşdirir. Müəyyən olunmuş sərhədlər digər şəxslər tərəfindən pozulmamalıdır. Əgər bu baş verərsə, təqsirkar şəxs məsuliyyətə cəlb edilə bilər.

Səlahiyyətli şəxs şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından elə istifadə etməlidir ki, digər şəxslərin hüquqları pozulmasın.

Konstitusiyaya şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının real surətdə həyata keçirilməsinə təminat verir.

Bir qayda olaraq mülki hüquqlar nümayəndələr vasitəsilə həyata keçirilsə də, bu, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarında fərqlidir. Adətən şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını nümayəndə vasitəsilə həyata keçirmək olmur. Çünki şəxsi qeyri-əmlak hüquqları son dərəcə şəxsi xarakter daşıyır.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsi

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (münasibətləri) hüququn ayrı-ayrı sahələri tərəfindən tənzimlənməklə yanaşı, həm də qorunur və müdafiə edilir. Hüquqların qorunması geniş və məhdud mənada həyata keçirilir.

Hüquqların geniş mənada qorunması bütün hüquq normalarının tətbiqi edilməsi deməkdir. Bu zaman bütün hüquqların normal inkişafı təmin

olunur. Hüquqların məhdud mənada qorunması dedikdə isə, onların müdafiə olunması başa düşülür. Hüququn müdafiəsi yalnız hüquqların pozulması zamanı həyata keçirilir.

Konstitusiyə hüququ şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını həm qoruyur, həm də müdafiə edir. Konstitusiyanın 26-cı maddəsinə görə, hər bir şəxsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə edə bilər.

Mülki hüququn şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunmasında və müdafiəsində böyük rolu var. Mülki Məcəllədə bir sıra normalar şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını qoruyur və müdafiə edir. Məsələn: Fiziki şəxs onun şəxsiyyətini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən, şəxsi və ailə həyatının sirrini və ya şəxsi və ailə toxunulmazlığını pozan məlumatların məhkəmə qaydasında təkzib olunmasını tələb edə bilər, bu şərtlə ki, həmin məlumatları yaymış şəxs onların həqiqətə uyğun olduğunu sübuta yetirməsin.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını mülki hüquqla müdafiə etmək üçün iki cür üsuldən istifadə olunur: ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulu və xüsusi müdafiə üsulu.

Ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulundan əsasən mülki hüquqların müdafiəsində istifadə olunur.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsində tətbiq olunan üsullarından biri də hüquqların tanınmasıdır. Bu üsuldən o zaman istifadə olunur ki, şəxsin subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququna malik olması şübhə altına alınsın və ya subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququnun məxsusluğu barədə mübahisə yaransın, subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququ inkar edilsin yaxud bu cür hərəkətlərin edilməsi üçün təhlükə yaransın. Bu zaman iddiaçı hüququn tanınması barədə tələblə məhkəməyə müraciət edir və məhkəmə mübahisəli hüququn iddiaçıya məxsus olması barədə barədə qərar qəbul edir. Beləliklə, mübahisəli hüquq tanınır. Bu zaman hüququn tanınması müdafiə üsulu kimi çıxış edir. Hüquqları pozan hərəkətlərin qarşısının alınması şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiə edilməsində istifadə olunan ümumi üsullardan biridir. Bu müdafiə üsulunun əsas məqsədi hüquqa zidd hərəkətin və ya hüququn pozulması üçün təhlükə yaradan hərəkətin qarşısını almaqdan ibarətdir. Hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi ümumi müdafiə üsulu kimi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsində istifadə

olunur. Zərərin əvəzinin ödənilməsi ümumi müdafiə üsullarından biridir və hüququ pozmuş şəxsdən vurdugu zərərin əvəzinin alınmasını nəzərdə tutur. Əslində şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını pulla və ya hər hansı əmlakla əvəz etmək və qiymətləndirmək mümkün olmadığından şəxsi qeyri-əmlak hüquqları pozulduqda onun əvəzi müəyyən meyarlara görə ödənilir. Bu zaman hüququ pozulmuş şəxsə itirdiyi qazanca, çəkdiyi xərclərə və digər əlavə xərclərə bərabər məbləğdə maddi vəsait ödənilməlidir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarında istifadə olunan ümumi üsullardan biri də mənəvi zərərin kompensasiyasıdır və bu, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını müdafiə etməyin ən effektiv yoludur. Bir qayda olaraq, bu üsulla şəxsi qeyri-əmlak hüquqları müdafiə edilir. Bu üsulla vətəndaşa məxsus istənilən şəxsi qeyri-əmlak hüququ müdafiə oluna bilər.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının ayrı-ayrı növlərinin müdafiəsinin xüsusiyyətləri

İndiyə kimi qanunvericilikdə şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının vahid sistemi müəyyən olunmamışdır. Bununla belə, mütərəqqi alimlərin fikirlərinə əsaslanıb şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını üç qrupa bölmək olar:

- 1) Şəxsiyyəti fərdiləşdirməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları;
- 2) Şəxsiyyətin fiziki mövcudluğunu və əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları;
- 3) Şəxsiyyətin mənəvi-sosial əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları.

Şəxsiyyəti fərdiləşdirməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları şəxsin cəmiyyətdəki sosial-hüquqi vəziyyətini xarakterizə edir və ona təkrarolunmazlıq verir. Bu qrup hüquqlara ad hüququ, şərəf hüququ, ləyaqət hüququ, işgüzar nüfuz hüququ və s. hüquqlar aiddir.

Vətəndaşın şəxsiyyətini fərdiləşdirməyə imkan verən əsas və başlıca hüquq ad hüquqdur. Ad hüququ bir sıra beynəlxalq sənədlərdə və milli qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur. Məsələn, "Mülki və siyasi hüquqlar barədə beynəlxalq pakt"da göstərilir ki, yeni dünyaya gələn hər bir uşaq dərhal qeydiyyatla alınmalı və ada malik olmalıdır. Ad hüququ Mülki Məcəllə ilə müdafiə edilir və tənzimlənir. Mülki Məcəllənin 26-cı maddəsinə diqqət yetirək:

26.1. Hər bir fiziki şəxsin addan, ata adından və soyaddan ibarət adı olmaq hüququ vardır.

26.2. Fiziki şəxs hüquq və vəzifələri öz adı ilə əldə edir və həyata keçirir.

26.3. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada fiziki şəxs təxəllüsdən (uydurma addan) istifadə edə bilər.

26.4. Fiziki şəxsin qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada öz adını dəyişdirmək ixtiyarı vardır. Fiziki şəxsin adını dəyişdirməsi, onun əvvəlki adı ilə əldə etdiyi hüquq və vəzifələrə xitam vermir və ya bunları dəyişdirmir. Fiziki şəxs adını dəyişdirməsi barədə öz borclarına və kreditorlarına məlumat verməlidir və adının dəyişməsi barədə həmin şəxslərdə məlumatın olmamasının doğurduğu nəticələrin riskini da-

şıyır. Adını dəyişdirmiş fiziki şəxsin ixtiyarı vardır ki, əvvəlki adına rəsmiləşdirilmiş sənədlərdə öz hesabına müvafiq dəyişikliklər aparılmasını tələb etsin.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları şəxsi xarakterli qeyri-əmlak hüquqları hesab edilir. Onlar səlahiyyətli şəxsin şəxsiyyətini fərdiləşdirməyə yönəlir. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları, bir qayda olaraq şəxsiyyətin özündən ayrılmaz olub, özgəninkiləşdirilmir. Uzun müddət cinayət-hüquqi müdafiə üsulları ilə müdafiə olunan şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları XX əsrin 60-cı illərindən mülki hüquqla tənzimlənməyə və müdafiə olunmağa başlanıb.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının müdafiəsində iki cür müdafiə üsulundan istifadə olunur:

- * ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulları;
- * xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsulları.

Ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsullarından şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının müdafiəsində istifadə etmək olar. Bura zərərin əvəzini ödəmə, mənəvi zərərin kompensasiyası və hü-

quqları pozan hərəkətlərin qarşısının alınması üsulları aiddir.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının müdafiəsində xüsusi üsullar da tətbiq edilə bilər. Xüsusi üsullarla yalnız şəxsi qeyri-əmlak hüquqları, xüsusən də hər şeydən əvvəl, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları müdafiə olunur. Xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsulları yalnız şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının, xüsusilə də, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının qorunmasını üçün nəzərdə tutulur.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları böyük əhəmiyyətə malik olduğuna görə bir neçə hüquq sahəsi tərəfindən tənzimlənir və müdafiə olunur. Bu hüquqları həmçinin Konstitusiyaya hüquq tənzimləyir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsinə diqqət edək:

I. Hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır.

II. Şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur. Heç bir hal şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına əsas verə bilməz.

III. Heç kəsə işgəncə və əzab verilə bilməz. Heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Özünün könüllü razılığı ol-

madan heç kəsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcürbələr aparıla bilməz.

Marağı olan şəxslərin tələbi ilə fiziki şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsinə onun ölümündən sonra da yol verilir (MM-in 23.1-ci maddəsi). Əgər fiziki şəxsin şərəfini, ləyaqətini, işgüzar nüfuzunu ləkələyən və ya şəxsi və ailə həyatının sirinə qəsd edən məlumatlar kütləvi informasiya vasitələrində yayılmışdırsa, həmin kütləvi informasiya vasitələrində də təkzib edilməlidir. Əgər göstərilən məlumatlar rəsmi sənədə daxil edilmişdirsə, həmin sənəd dəyişdirilməli və bu barədə marağı olan şəxslərə məlumat verilməlidir. Digər hallarda təkzib qaydasını məhkəmə müəyyənləşdirir (MM-in 23.2-ci maddəsi).

Şəxsiyyətin fiziki mövcudluğunu və əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları vasitəsilə şəxsin fiziki toxunulmazlığı və əmin-amanlığı təmin edilir. Bu qrup hüquqlara yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, sərbəst hərəkət etmək hüququ, yaşayış yeri seçmək hüququ və s. aiddir. Yaşamaq hüququ konstitusional hüquqdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci

maddəsində göstərilir ki, hər kəsin yaşamaq hüququ vardır.

Sağlamlığın qorunması hüququ vətəndaşların Konstitusiyada təsbit olunan başlıca hüquqlarından biridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 41-ci maddəsində göstərilir ki, hər kəsin sağlamlığını qorumaq hüququ var.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vətəndaşların Konstitusiyada nəzərdə tutulan hüquqlarından biridir. Konstitusiyanın 39-cu maddəsində göstərilir ki, hər bir kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ dedikdə, səlahiyyətli şəxsə verilən və qanunla təmin olunan elə bir imkan başa düşülür ki, bu imkan həyat üçün sağlam və əlverişli olan ətraf mühitdən istifadəni mümkün edir. Bu hüquqdan istifadə etmək dedikdə, təmiz hava ilə nəfəs almaq, təmiz su içmək, çirklənməmiş torpaqda gəzmək və s. imkanlar başa düşülür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 28-ci maddəsində azadlıq hüququ təsbit olunmuşdur. Azadlıq hüququ dedikdə, şəxsin qanunla qadağan olunmayan istənilən hərəkəti etmək imkanı başa düşülür.

Konstitusiyanın 32-ci maddəsində şəxsi toxunulmazlıq hüququ əks olunmuşdur. Bu nemət hüquqla qorunur, mühafizə edilir. Fiziki şəxsin həyat və ya sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzi ödənilməlidir.

Sərbəst hərəkət etmək hüququ konstitusion hüquqdur. Konstitusiyanın 28-ci maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir ki, qanuni surətdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər kəs sərbəst hərəkət etmək hüququna malikdir. Yaşayış yeri seçmək hüququ da şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir.

Şəxsiyyətin mənəvi-sosial əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına şəxsi həyat sirrini saxlamaq hüququ, rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququ, şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ, şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququ və s. hüquqlar aiddir.

Şəxsi həyat sirrini saxlamaq hüququ vətəndaşların konstitusion hüququdur. Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, hər kəsin şəxsi həyat sirrini saxlamaq hüququ var. Dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər, özəl təşkilatlar şəxsi həyat sirrini saxlamağa borcludurlar. Məsələn, bank sirri təşkil edən məlumatlar bank tərəfindən açıqlandıqı

halda hüquqları pozulmuş müştəri bankdan vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər (MM-in 967-ci maddəsi). Bundan savayı mənəvi zərər də kompensasiya edilir.

Vətəndaşların konstitusion hüquqlarından biri də rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirlərini saxlamaq hüququdur. Bu hüquq Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin 4-cü bəndində əks olunub: "Hər kəsin yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirlərini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər". Sənəddən də göründüyü kimi, bu hüququ dövlət müdafiə edir, ona təminat verir. Bu hüquq yalnız müstəsna hallarda, yəni cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər.

Şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnu təmin edən əsas vasitələrdən biri də mənzil toxunulmazlığıdır. Mənzil toxunulmazlığı hüququ konstitusiyanın 33-cü maddəsində öz əksini tapıb. Mənzil toxunulmazlığı dedikdə, şəxsin ona məxsus olan mənzildə öz istəyinə uyğun hərəkət etmək imkanı başa düşü-

lür. Səlahiyyətli şəxs, yəni mənzil sahibi onun mənzil toxunulmazlığı hüququnu pozmamığı istənilən şəxsdən tələb etmək hüququna malikdir.

Əqli mülkiyyət hüququ

Əqli mülkiyyət qeyri-iqtisadi anlayış olub, icimai münasibət deməkdir, şəxsi qeyri-əmlak münasibətidir. Əqli mülkiyyət hüququ özündə həm əmlak xarakterli, həm də şəxsi qeyri-əmlak xarakterli elementləri birləşdirir. Mülki hüququn yarım sahəsi kimi əqli mülkiyyət hüququ dörd institutu birləşdirir:

- müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar institutu ;
- patent hüququ institutu;
- fərdiləşdirmə vasitələri institutu;
- qeyri-ənənəvi nəticələrin (obyektlərin) qorunması institutu.

Müəlliflik hüququnun mülki-hüququ müdafiəsi dedikdə, müəlliflik hüququ pozulduğu (və ya müəlliflik hüququ barədə mübahisə yarandığı) hallarda onun bərpasına (və ya tanınmasına) yönələn mülki-hüquqi tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Müəlliflik hüququ kompleks xarakter daşıyaraq hüququn ayrı-ayrı sahələri – konstitusiyaya hüququ, cinayət hüququ və inzibati hüquq kimi ayrı-ayrı hüquq sahələri tərəfindən qorunur. Konstitusiyada öz təsbitini tapan normalar müəlliflik hüququnun müdafiəsinin əsasını

təşkil edir. Konstitusiyanın 30-cu maddəsində göstərilir: “Hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır. Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur.”

Müəlliflik hüququnun müdafiəsində mülki-hüquqi üsullar tətbiq olunur. Müəlliflik hüququnun mülki-hüquqi müdafiə üsulları dedikdə, elə hüquqi vasitələr başa düşülür ki, bu vasitələrin köməyi ilə pozulmuş müəlliflik hüquqları bərpa edilir və ya mübahisə olunan müəlliflik hüquqları tanınır.

Müəlliflik hüququnun qorunması sahəsində tətbiq olunan mülki-hüquqi müdafiə üsulları iki yerə bölünür:

- a) mülki-hüquqi müdafiənin ümumi üsulları;
- b) mülki-hüquqi müdafiənin xüsusi üsulları.

Mülki-hüquqi müdafiənin ümumi üsulları vasi-təsi ilə subyektiv mülki hüquqlar müdafiə olunur.

Mülki-hüquqi müdafiənin xüsusi üsulları müəlliflik hüququnun pozulması hallarında tətbiq edilir.

Məhkəmə bu üsullardan hər hansı birini iddiaçının tələbi ilə tətbiq edə bilər.

Subyektiv patent hüquqları pozulduqda (patent hüquqları barədə mübahisə yarandıqda) həmin hüquqların bərpa olunmasına yönələn tədbirlərin məcmusuna patent hüquqlarının müdafiəsi deyilir.

Subyektiv patent öz hüquqi təbiətinə görə subyektiv mülki hüquq sayılır. Subyektiv mülki hüquqlar isə yurisdiksiya və qeyri-yurisdiksiya olmaqla iki formada müdafiə olunur.

MÜLKİ PROSESDƏ VƏKİLİN ROLU

Hüquqi dövlət quruculuğu yolu tutmuş müstəqil Azərbaycan Respublikası bu gün dünya birliyində müstəqil sözə malik dövlətlərin sırasında yer almışdır. Bütün sahələrdə olduğu kimi, hüquq və qanunvericilik sahəsində də aparılan məqsədyönlü islahatlar insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası qanunu əsasında fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış vəkillər məhkəmədə həm vətəndaşların, həm də hüquqi şəxslərin müdafiəçisi kimi iştirak edə bilirlər. Vəkiliyin əsas vəzifələri fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafeələrinin müdafiə edilməsindən və onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlət quruculuğu və hüquqi islahatların gedişində vəkillik institutunun inkişafına dair də mühüm addımlar atılmışdır. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi və bu zaman keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsində vəkilliyin və vəkillərin böyük rolu vardır. Mülki prosesdə vəkil kimi qanun-

vericiliklə müəyyən olunmuş qaydada səlahiyyəti təsdiq olunmuş vəkillər iştirak edirlər. Vəkillər Kollegiyasının üzvü olmayan şəxslər vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməzlər.

Vəkillik institutunun formalaşmasının qədim tarixi kökləri vardır. Bu institutun tarixi qədim Roma hüququna, bəzi mənbələrə görə isə hətta daha qədim zamanlara gedib çıxır. Vəkillik institutu bu gün Avropa ölkərində inkişaf etmiş hüquq institutlarından biridir. Bu sahənin inkişafı məqsədilə Azərbaycan Respublikasında da əməli addımlar atılıbdir. Belə ki, vəkilliyin əsas fəaliyyət isiqamətlərini “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Qanun tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasında vəkillik hüquq-müdafə fəaliyyətini peşəkarcasına həyata keçirməli olan müstəqil hüquqi təsisatdır. *Vəkillik* qanunun aliliyi, müstəqillik, demokratizm, humanizm, ədalət, aşkarlıq və konfidensiallıq prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Vəkilliyin əsaslarını aşağıdakılar təşkil edir:

- * Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Qanuna, Azərbaycan Respublikasının pro-

sessual qanunvericiliyinə və Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarına əməl edilməsi;

- * Vəkillərin və onların birliyinin peşəkar fəaliyyətinə prokurorluq, məhkəmə, digər dövlət orqanları, ictimai birliklər, hər hansı müəssisə, idarə, təşkilat və vəzifəli şəxs tərəfindən müdaxiləyə, təzyiqa yol verilməməsi;

- * Vəkillərin hüquqlarının bərabərliyi;

- * Özünüidarəetmə, vəkillər və vəkillik fəaliyyətinə dair məsələlər üzrə müstəqil qərar qəbul edilməsi.

Vəkilliyin əsas vəzifələri fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafeələrinin müdafiə edilməsindən və onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsindən ibarətdir. Müəyyən olunmuş qaydada Vəkillər kollegiyası üzvlüyünə qəbul edilmiş və vəkil andı içmiş şəxs vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Vəkillik fəaliyyətinin müstəsna səlahiyyətinə cina-yət işləri üzrə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi, mülki işlər üzrə kassasiya (əlavə kassasiya) şikayəti vermiş şəxsin Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsində təmsil edilməsi, habelə hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı şikayət vermiş ərizəçinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məh-

kəməsində təmsil edilməsi daxildir. Vəkillər hüquqi yardımın göstərilməsi ilə bağlı aşağıdakı məsələlərdə iştirak edirlər:

- * dövlət və qeyri-dövlət orqanlarında və təşkilatlarda, o cümlədən xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda, fiziki və hüquqi şəxslərin nümayəndəliyinin həyata keçirilməsində;
- * hüquqi məsələlərə dair şifahi və yazılı məsləhətlər, izahatlar və arayışlar verilməsində;
- * ərizələrin, şikayətlərin və hüquqi xarakterli sənədlərin tərtib edilməsində;
- * fiziki və hüquqi şəxslərə lazımi hüquqi yardım göstərilməsində, onların fəaliyyətinin hüquqi təminatının həyata keçirilməsində;
- * digər növ hüquqi yardım göstərilməsində.

Vəkillik fəaliyyəti irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü, qanunun aliliyi, vəkillərin müstəqilliyi, onlarla hüquqi yardım üçün müraciət edənlər arasında olan münasibətlərin könüllülüyü əsasında və vəkil etikasına riayət edilməklə həyata keçirilir. Vəkillik fə-

liyyəti hüquqi yardım üçün müraciət etmiş şəxslərin hüquqlarının və mənafeələrinin müdafiəsinin və ya təmsil edilməsinin vəkilə həvalə edilməsi əsasında və onların tapşırıqlarına müvafiq olaraq həyata keçirilir. Ədalət mühakiməsində vəkilin iştirakı yalnız hüquqi yardım üçün müraciət edən şəxslə fərdi qaydada fəaliyyət göstərən və vəkilin daxil olduğu qurum arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir. İşin mahiyyəti əsasında vəkil hüquqi yardım üçün müraciət etmiş şəxsə həmin tapşırığın icra edilməsinin ehtimalı ilə əlaqədar olan bütün şərtləri bildirir və tərəflər razılığa gəldikdə yazılı surətdə müvafiq müqavilə tərtib edilir. Müraciət etmiş şəxs təyin olunmuş vəkilədən istənilən vaxt imtina edə və özünün seçdiyi digər vəkillə müqavilə bağlaya bilər. Vəkillik fəaliyyəti fərdi qaydada və ya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun vəkil (vəkillər) tərəfindən yaradılmış vəkil qurumlarının (hüquq məsləhətxanaları, vəkil büroları, vəkil firmaları və s.) tərkibində həyata keçirə bilər. Vəkillik fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi forması vəkillər tərəfindən könüllü olaraq seçilir. Vəkillik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi bu fəaliyyət üçün seçilmiş təşkilati-hüquqi forma üzrə qurumun dövlət qeydiyyatından keçməsindən sonra başlanır. Bu qurumun

təsisçiləri yalnız vəkillər olmalıdır. Təşkilati formasından asılı olmayaraq idarə, müəssisə və təşkilatlar vəkillərə öz peşə borclarını yerinə yetirərkən yardım etməyə borcludurlar.

Peşə borcunu həyata keçirməklə əlaqədar ona məlum olan hallar barədə vəkili dindirmək qadağandır. Peşə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar vəkillər tərəfindən toplanılan sənədlər və digər sübutlar, vəkillik icraatları (dosye) istintaq və məhkəmə orqanları tərəfindən tələb edilə və götürülə bilməz.

Vəkillərə və onların təşkilatlarına edilən bütün müəciətlər vəkillər tərəfindən sirt kimi qorunur. Tutulan, həbs edilən və ya məhkum edilən şəxslərə hüquqi yardımın göstərilməsi üçün vəkil ilə təklikdə görüşlər və məsləhətləşmələr üçün lazımı şərait yaradılmalı, konfidensiallıq təmin olunmalıdır.

Ali hüquq təhsilli, hüquqşünas ixtisası üzrə üç ildən az olmayaraq iş stajı olan və ya elmi və pedaqoji təhsil müəssisələrində hüquq sahəsində üç ildən az olmayan müddətdə fəaliyyət göstərən, İxtisas Komissiyasında peşə yararlılığının müəyyən edilməsi məqsədi ilə yazılı testdən və şifahi müsahibədən ibarət olan ixtisas imtahanını müvəffəqiyyətlə vermiş şəxs “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında”

Qanun 8-ci maddəsinin II hissəsində göstərilən hallara zidd olmamaq şərti ilə vəkil ola bilər.

Vəkillər bütün məhkəmə instansiyalarında və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsində həyata keçirilən icraatlara buraxılırlar. Dövlət qulluğunda çalışan şəxslər yalnız tutduqları vəzifədən azad edildikdən və “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Qanunla müəyyən edilmiş qaydada vəkil statusu əldə etdikdən sonra vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Vəkil dövlət qulluğuna qəbul edildikdə, onun vəkillik fəaliyyəti dövlət qulluğundan azad olunanaqə dayandırılır.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-dövlət, müstəqil, özünü idarə edən və bütün vəkillərin daxil olduğu Vəkillər kollegiyası fəaliyyət göstərir. Vəkillər kollegiyasının üzvü olmayan şəxslər vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməzlər.

Mülki prosesdə vəkilin rolu

Mülki prosesdə vəkilin rolu, məcburi iştirakı, onların hüququ və vəzifələri Azərbaycan Respublikası MPM-də də öz əksini tapıb. Mülki prosesdə eyni vaxtda həm vətəndaşın, həm də onun nümayəndəsinin iştirakına yol verilir.

Vəkil mülki iş üzrə 3 formada hüquqi yardım göstərə bilər:

- 1) müxtəlif fiziki və hüquqi şəxslərə məhkəmədə iştirak üçün prosesdən kənar hüquqi yardımın (müxtəlif sənədlərin tərtibi, yazılı və şifahi məsləhətlər verilməsi və s.) göstərilməsi (bu halda vəkilin məhkəməyə order təqdim etməsinə ehtiyac yoxdur);
- 2) onun prosedə vəkil kimi iştirak etməsi (bu halda məhkəməyə vəkilin orderi təqdim edilməlidir);
- 3) onun prosesdə nümayəndə kimi iştirak etməsi (bu halda məhkəməyə həm order, həm də təmsil olunan şəxsin verdiyi etibarnamə təqdim edilməlidir).

Azərbaycan Respublikası MPM-in 67-ci maddəsində vəkilin prosesdə məcburi iştirakı halı göstərilmişdir.

Kassasiya və əlavə kassasiya şikayətləri, habelə məhkəmə aktına yeni açılmış hallar üzrə yenidən baxılması haqqında ərizələr yalnız vəkil tərəfindən tərtib edildikdə icraata qəbul edilir. Kassasiya və əlavə kassasiya qaydasında, habelə məhkəmə aktına yeni açılmış hallar üzrə yenidən baxıldıqda işdə iştirak

edən şəxslər məhkəmə iclaslarında yalnız vəkillə birgə iştirak edirlər. MPM ilə vəkilin prosesdə məcburi iştirakı tələb olunduğu hallarda işdə iştirak edən şəxslərin vəkilin xidmətlərini ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmadıqda, məhkəmə aktını qəbul etmiş məhkəmə işdə iştirak edən şəxslərin yazılı müraciəti əsasında vəkilin prosesdə iştirakını təmin edir. MPM-in yuxarıda qeyd olunan maddəsi mülki məhkəmə icraatında vəkilin iştirakının məcburi olduğu halları müəyyən edir:

- 1) kassasiya instansiyası məhkəməsində icraat (MPM- in 43-cü fəslə);
- 2) əlavə kassasiya qaydasında icraat (MPM-in 44-cü fəslə);
- 3) qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarına yeni açılmış hallar üzrə yenidən baxılması üzrə icraat (MPM-in 44-1-ci fəslə).

İşdə iştirak edən istənilən şəxs icraatın növbədən, mübahisənin xarakterindən, iştirakçıların tərkibindən və s. hallardan asılı olmayaraq, prosesin həmin mərhələsini başlatmaq üçün yalnız vəkilin iştirakı ilə təşəbbüs qaldıra bilər. Odur ki, işdə iştirak edən şəxsin müvafiq müraciəti (kassasiya və əlavə kassasiya şikayəti, yaxud qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarına yeni açılmış hallar üzrə yenidən

baxılması haqqında ərizə) məhkəməyə təqdim edilərkən həmin müraciətlə birlikdə onu tərtib edən vəkilin səlahiyyətlərini təsdiq edən order də məhkəməyə təqdim edilməlidir. Əks təqdirdə şəxsin belə müraciəti qəbul edilməyəcəkdir. Müraciət etmiş şəxs müraciəti təqdim etdiyi andan həmin mərhələdə icraat başa çatanaqədək vəkillə təmsil olunmalıdır. MPM-in 67-ci maddəsində təsbit olunmuş normanı tətbiq edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, icraatın göstərilən mərhələlərində yalnız müvafiq təşəbbüslə məhkəməyə müraciət edən şəxsin (şikayət və ərizə verən şəxsin) deyil, eyni zamanda bu mərhələdə iştirak edən digər şəxslərin də, (o cümlədən əks tərəfin) vəkillə təmsil olunmasının məcburiliyi barədə həmin normada birbaşa göstəriş vardır.

MPM-in 68.2-ci maddəsində göstərilir ki, məhkəmə tərəfindən işə buraxılmış vəkil iş materialları ilə tanış olmaq, onlardan çıxarışlar götürmək, surətlərini çıxartmaq, sübutlar təqdim etmək və sübutların tədqiqində iştirak etmək, işdə iştirak edən başqa şəxslərə, şahidlərə, ekspertlərə və mütəxəssislərə suallar vermək, vəsatət vermək, habelə əlavə sübutlar tələb olunması barədə vəsatət vermək, məhkəməyə şifahi və yazılı izahat vermək, məhkəmə baxışı gedişində baş verən bütün məsələlər barədə öz dəlil və

mülahizələrini təqdim etmək, işdə iştirak edən digər şəxslərin vəsatət və dəlillərinə etiraz etmək hüququna malikdir.

Həmin maddənin 3-cü hissəsi isə vəkilə işdə iştirak edən şəxslərin tapşırığı ilə vəkalət əsasında məhkəmə aktlarından şikayət vermək və qanunla ona verilmiş digər hüquqlardan istifadə etmək hüququ verir.

İş məhkəmə baxışına hazırlanmış və həmin işə məhkəmədə baxıldıqda vəkil ixtisaslı hüquqi yardım göstərməyə borcludur. Məhkəmə tərəfindən işə buraxılmış vəkil iş materialları ilə tanış olmaq, onlardan çıxarışlar götürmək, surətlərini çıxarmaq, sübutlar təqdim etmək və sübutların tədqiqində iştirak etmək, işdə iştirak edən başqa şəxslərə, şahidlərə, ekspertlərə və mütəxəssislərə suallar vermək, vəsatət vermək, habelə əlavə sübutlar tələb olunması barədə vəsatət vermək, məhkəməyə şifahi və yazılı izahat vermək, məhkəmə baxışı gedişində baş verən bütün məsələlər barədə öz dəlil və mülahizələrini təqdim etmək, işdə iştirak edən digər şəxslərin vəsatət və dəlillərinə etiraz etmək hüququna malikdir.

Vəkil işdə iştirak edən şəxslərin tapşırığı ilə vəkalət əsasında məhkəmə aktlarından şikayət verir və qanunla ona verilmiş sair hüquqlardan istifadə edir.

Vəkillik fəaliyyətinin əsas vəzifəsi fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeələrini müdafiə etmək və onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərməkdən ibarətdir. Buna görə də vəkil iş məhkəmə baxışına hazırlanıqda və həmin işə məhkəmədə baxıldıqda ixtisaslı hüquqi yardım göstərməyə borcludur. Hüquqi yardım üçün müraciət edən fiziki və hüquqi şəxslərin müdafiəçisi olan vəkil hüquqları təmsil edilən şəxsin mənafeələrini qorumaq üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutmuş bütün üsullardan istifadə etməlidir. Vəkilin qanun pozuntusuna yol verməsi nəticəsində hüquqi yardım göstərdiyi şəxsin əmlakına bilavsitə zərər dəyərsə, buna görə vəkil maddi məsuliyyət daşıyır. Hüquqi yardım göstərilməsi üçün müraciət etmiş fiziki və hüquqi şəxslərə məxsus və iddia obyektini olan əmlakın və hüquqların vəkil tərəfindən öz adına və başqa şəxslər üçün alınması və başqa yolla əldə edilməsi qadağandır ("Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Qanunun 16-cı maddəsinin 4-cü hissəsi). İşdə iştirak edən şəxslərin tapşırığı ilə vəkil vəsatət əsasında məhkəmə aktlarından şikayət verir, qanunla ona verilmiş sair hüquqlardan istifadə edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2017
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, 2010
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin elmi-praktik komentariyası. Bakı, 2003
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin Komentariyası. Bakı 2002
5. **Ziyafət Əsgərov**. "Konstitusiya hüququ". Bakı, 2011
6. **Ə.H.Hüseynov, B.C.Kərimli**. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin Komentariyası. Bakı, 2010
7. **M.A.Mövsümov, F.A.Cabbarlı**. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Hüququ. Bakı 1998
8. **Elşad Nəsirov**. "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququn əsasları". Bakı, 2005
9. **Sabir Allahverdiyev**. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. 3-cü cild, IV kitab, Bakı, 2008

10. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi kommentariyası /F.N. Səməndərovun red. ilə. Bakı, 2008;
11. Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” “Qanun”. Bakı, 2009
- İ.B. Novitski. Roma hüququ. Dərslük/ Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999.
12. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı, 2009
13. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı, 2009.
14. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin Kommentariyası. Prof. A.M.Qasımovun məsul redaktorluğu ilə. Bakı, 2009
15. A.M.Qasımov. Əmək hüququ. Bakı, 2007.
16. İsmayılov X.C. “Azərbaycan dövlət və hüquq tarixi”. Bakı, 2006.
17. “Müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar haqqında” AR Qanunu.1996.
18. Гегель. Философия права. М., 1990.
19. Рене Д., Жоффри-Спинози К. Основные правовые системы современности. М., 1999
20. Алексеев С.С. Право. Опыт комплексного исследования. М., 2000

MÜNDƏRİCAT

1.Mülki hüquq münasibətlərinə dair qiymətli vəsait	3
2.Giriş	7
3.Hüquqi dövlətin əsas aparıcı xüsusiyyətləri	19
4.Hüquqi dövlətdə mülki hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi	34
5.Mülki hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətləri	50
6.Hüquq münasibətlərinin məzmunu	81
7.İnzibati hüquqi mübahisələr	98
8.Mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi	110
9.Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları	132
10.Mülki prosədə vəkilin rolu	155
11.İstifadə olunmuş ədəbiyyat	167

Nəşriyyatın Baş direktoru:
Şöhrət Səlimbəyli

Texniki redaktor:
Mail Xəlilov

VÜQAR SƏRDAROV

MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİ

Kağız formatı: 60x84 ¹/₁₆
Tiraj: 300 ədəd
Həcmi: 11 çap vərəqi

Kitab hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Ünvan: S.Əsgərova 180/25
Tel: 012-440-42-94
051-515-20-70
Email: Soxrat61@rambler. ru

